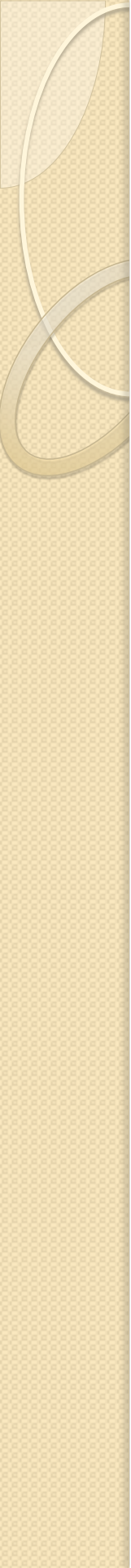

СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

**Практикум
для здобувачів вищої освіти
першого бакалаврського рівня**

Міністерство освіти і науки України
Департамент науки і освіти
Харківської обласної державної адміністрації
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

**СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.
ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ**

Практикум
для здобувачів вищої освіти першого бакалаврського рівня

Наталя Демченко, Ірина Волкова, Анна Чала

ХАРКІВ
2020

Укладачі:

Демченко Н. – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради;

Волкова І. – кандидат філологічних наук, доцент, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

Чала А. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

Рецензенти:

Хомік О. – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Крехно Т. – кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

С 38 Синтаксис української мови. Просте речення : практикум для здобувачів вищої освіти першого бакалаврського рівня / уклад.: Н. Демченко, І. Волкова, А. Чала. Харків : ФОП Петров В. В., 2020. 96 с.

У пропонованому практикумі подано перелік важливих для засвоєння курсу тем і планів до них, список літератури, опорні схеми у вигляді QR-кодів, а також систему практичних завдань, що дають можливість організувати здобувачів вищої освіти спеціальності 035 Філологія для самостійної роботи, допоможуть їм закріпити й удосконалити практичні навички аналізу синтаксичних явищ. Пропонуються схеми розбору словосполучення, простого неускладненого і простого ускладненого речення, складних конструкцій, наводяться зразки аналізу тих чи інших структур. Для здобувачів вищої освіти першого бакалаврського рівня освітньої програми Українська мова та література, викладачів.

*Рекомендовано до друку науково-методичної радою психолого-педагогічного факультету
Комунального закладу
«Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради
(Протокол № 2 від 13 жовтня 2020 року)*

УДК 378.016:81'367]:811.161.2(075)

© ХГПА, 2020

© Демченко Н., Волкова І., Чала А., 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
МОДУЛЬ 1. СИНТАКСИС ЯК РОЗДІЛ ГРАМАТИКИ.....	5
Тема 1. Предмет і завдання синтаксису. Основні одиниці та поняття синтаксису.....	5
Тема 2. Словосполучення та речення. Типи словосполучень.....	13
Тема 3. Речення як одиниця синтаксису.....	20
МОДУЛЬ 2. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ.....	30
Тема 4. Головні члени двоскладного речення.....	30
Тема 5. Другорядні члени речення.....	40
Тема 6. Односкладні речення.....	55
Тема 7. Неповне речення. Еквіваленти речень. Приєднувальні конструкції.....	66
Тема 8. Просте ускладнене речення.....	75
ДОДАТКИ.....	
ПІСЛЯМОВА.....	
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	

ПЕРЕДМОВА

Освітній компонент «Синтаксис української мови» входить до циклу професійної підготовки, що вивчають здобувачі вищої освіти освітньої програми Українська мова та література Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Сучасна українська мова має розбудовану систему виражальних засобів, що дозволяє забезпечувати усі види людської діяльності. Здобувач вищої освіти під час спілкування використовує у конкретній ситуації певну частину засобів, так майбутній фахівець демонструє мовну компетентність, прагне до професійної майстерності.

У зв'язку з реформуванням системи освіти в Україні зменшується аудиторне навантаження, натомість посилюється роль і місце самостійної роботи студентів в освітньому процесі. Через це в пропонованому практикумі подаємо перелік важливих для засвоєння курсу тем і планів до них, список літератури, зразки тестів, а також систему практичних завдань, що дають можливість організувати здобувачів вищої освіти спеціальності 035 Філологія для самостійної роботи, допоможуть їм закріпити й удосконалити практичні навички аналізу синтаксичних явищ.

Це допоможе здобувачам вищої освіти вивчити теоретичний матеріал, відтворити, узагальнити й систематизувати теоретичні відомості з українського синтаксису й закріпити їх виконанням практичних вправ. Крім того, опорні конспекти мають практичне спрямування, оскільки дають певні рекомендації щодо визначення, класифікації та характеристики мовних явищ, що, своєю чергою, сприятиме виробленню навичок синтаксичного аналізу словосполучення та простих речень різних типів. Поряд із синтаксичними відомостями до кожної з тем пропонуються правила пунктуації. Це допоможе студентам удосконалити навички пунктуаційної грамотності.

Практикум насамперед орієнтований на організацію проблемно-пошукової роботи здобувачів вищої освіти. Здобувач вищої освіти освітньої програми Українська мова та література педагогічного закладу вищої освіти має навчитися самостійно аналізувати мовні явища, бачити місце й визначати функціональну роль лінгвістичних об'єктів у межах не тільки окремих речень, а й складного синтаксичного цілого, продукувати ширші контексти.

Для здобувачів вищої освіти першого бакалаврського рівня спеціальності 035 Філологія закладів вищої освіти, викладачів.

МОДУЛЬ 1. СИНТАКСИС ЯК РОЗДІЛ ГРАМАТИКИ

Тема 1. Предмет і завдання синтаксису. Основні одиниці та поняття синтаксису

Рекомендовані джерела інформації

1. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. Київ, Либідь, 1993.

2. *Демешко І. М.* Сучасна українська літературна мова : Синтаксис. Словосполучення. Просте неускладнене речення : навч. посіб. – [2-е вид., випр. і доп.]. Кропивницький : ПП «Центр оперативної поліграфії „Авангард”», 2017. 244 с.

3. *Демченко Н.Д., Чала А.Г.* Сучасна українська мова : практикум. Харків : ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2018. 100 с.

4. *Дудик П. С., Прокопчук Л. В.* Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2010. 380 с.

5. *Караман С. О.* Сучасна українська літературна мова : навч. пос. для студ. ВНЗ . Київ :Літера ЛТД, 2011. 560с.

6. Сучасна українська мова : Морфологія. [Текст] : підручник / за ред. А. К. Мойсієнко. Київ : Знання, 2013. 524 с.

7. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 516 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інтернет-ресурси 1. Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>
2. Словники України on-line від Українського лінгвістичного порталу. – Режим доступу: http://ulif.org.ua/ulp/dict_all/index.php Cite This for Me. – Назва з екрану. – Режим доступу: <https://www.citethisforme.com/>.

3. Сучасна українська мова: електронний підручник. Режим доступу: <http://www.mova.info/Pidruchn.aspx>

Теоретичний блок

Синтаксис – від гр. «складання», «порядкування». Це вчення про систему і способи мовного оформлення думок у даній мові з метою спілкування людей між собою.

Предметом вивчення синтаксису є синтаксична теорія, синтаксичні правила, усі характеристики об'єктів синтаксичної структури мови, тобто реальних членів речення, словосполучень, речень. Якщо об'єкт синтаксису

має об'єктивний характер, то предмет синтаксису є об'єктивно-суб'єктивним явищем, бо створюється мисленням науковців-лінгвістів, звісно, на об'єктивній основі.

Основним завданням синтаксису є формування в студентів умінь і навичок грамотної побудови зв'язних висловлювань.

Поняття **синтаксичної системи** містить основні конструктивні типи речень, що характерні для конкретної мови.

Синтаксичні способи – це різноманітність в організації слів у словосполучення і речення, умови їх уживання.

Основною **метою курсу** синтаксису сучасної української літературної мови є розгляд основних теоретичних питань, пов'язаних із кількістю синтаксичних одиниць та їхнім статусом, аналізом класифікацій і кваліфікацій, а також синтаксичних категорій і синтаксичних одиниць з послідовним

1) розмежуванням формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного, власне-семантичного і комунікативного аспектів (членів речення, словосполучень, речень (простих і складних), синтаксем, семантем, комунікатем, текстом тощо);

2) аналізом зв'язків у словосполученні, реченні, складному синтаксичному цілому (прислівних, односпрямованих, різноспрямованих, зумовлених, взаємозумовлених, детермінантних, предикативних, напівпредикативних, підрядних, опосередкованих підрядних, сурядних тощо);

3) встановленням відношень (предикативних, напівпредикативних, суб'єктних, об'єктних, атрибутивних, обставинних, апозитивних, синкретичних (об'єктнообставинних, атрибутивно-обставинних, об'єктно-атрибутивних), комплетивних, єднальних, приєднувальних, зіставних, зіставно-протиставних, градаційних) між компонентами синтаксичних одиниць.

Аспекти вивчення синтаксису

У сучасному синтаксисі розрізняється п'ять аспектів:

1) формально-граматичний (власне-синтаксичний) (Л. Булаховський, Є. Тимченко, П. Фортунатов та ін.),

2) семантико-синтаксичний (І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк, А. Мухін та ін.),

3) власне семантичний (логіко-універсальний) (Й. Андерш, І. Вихованець, В. Гак та ін.),

4) комунікативний (І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк, І. Слинько та ін.),

5) прагматичний (В. Гак, Г. Почепцов, І. Сусов та ін.)

Формально-граматичний аспект синтаксису – це рівень структури речення, синтаксичних форм його компонентів (членів речення), синтаксичних зв'язків між ними. Основними його поняттями є: член речення, синтаксична форма члена речення, форма синтаксичного зв'язку.

Суттєвим є розмежування членів речення за рангами: член речення (надкатегорія) → головний член речення (категорія) → другорядний член речення (категорія).

У межах категорії головного члена речення наявне розмежування підмета (підкатегорія), присудка (підкатегорія), головного члена односкладного речення (підкатегорія); те саме відповідно і в категорії другорядного члена речення, де слід розмежовувати: додаток (підкатегорія), означення (підкатегорія), обставину (підкатегорія).

З-поміж синтаксичних форм зв'язків тут постають: предикативний (між підметом і присудком): *Дівчатка грають у піжмурки*; підрядний прислівний, що означає однобічну залежність: *Хлопчик їв → (що?) морозиво*.

Предикативний і підрядний прислівний синтаксичні зв'язки мають різні форми вияву. Так, основною формою предикативного зв'язку є координація, а для підрядного прислівного властиві форми узгодження, керування, прилягання тощо.

На **семантико-синтаксичному рівні** простежуються особливості семантичного наповнення словоформи в реченні й окреслюються закономірності співвідношення форми і змісту в кожному конкретному випадку. Елементарною одиницею цього рівня є **синтаксема** – елементарна синтаксична одиниця синтаксичної семантики, що характеризується співвідношенням форми і змісту. Так, у реченні *Чимало складено пісень про минулу славу України* наявні синтаксеми: нульова синтаксема суб'єкта; синтаксема предиката дії *складено*; синтаксема об'єкта *чимало пісень*; перша синтаксема атрибута про *минулу славу* та друга синтаксема атрибута *України*.

На семантико-синтаксичному рівні легко встановлювати основний варіант (інваріант) вияву семантики та його варіанти, пор.: для синтаксеми суб'єкта основним варіантом вияву є форма називного відмінка іменника, а

форми давального (*Йому добре*), орудного (*Куплене хлопчиком морозиво*) та інші є вторинними.

Власне-семантичний (логіко-універсальний) **аспект** речення передбачає встановлення національно-мовних особливостей реалізації загальнолюдських універсалій. Основною одиницею власне-семантичного рівня є **семантема**. Так, універсалія суб'єкта реалізується семантемою агенса (активного діяча) та може поставати в українських реченнях як нульова (*В полі помітно пожвавили роботу; Доцить*) і формально окреслена (*Кожен з нас пам'ятає першу посмішку матері*).

Для власне-семантичного підходу важливим постає розмежування семантичних ролей учасників дії: агенса, пацієнса (об'єкт дії, що підлягає впливу агенса: *Сабіна читає оголошення*) тощо.

Комунікативний аспект спрямований на з'ясування специфіки вияву співвідношення речення із ситуативно-актуалізованими завданнями мовлення та реалізації в ньому вже відомого (даного) і нового, заради чого й реалізується речення.

Основною одиницею комунікативного рівня виступає **комунікатема** (комунікема), що диференціюється на **тему** та **рему**. В реченні *Потяг прибуває о сьомій годині* реалізується тема *потяг* і рема *прибуває о сьомій годині*. Розгляньмо ці поняття докладніше.

Речення має дві змістові частини: одна з них називає предмет мовлення, інша позначає (повідомляє) якусь нову інформацію про нього. Друга частина є головною. Вихідна частина висловлювання (дане, відоме) називається **темою**, а та частина, яка щось стверджує про тему, – **ремою**. Ці дві частини відповідно ще називають психологічним (логічним) суб'єктом і психологічним (логічним) предикатом. Наприклад, речення *Я вивчила ваш вірш* шляхом інтонаційно-змістового членування можна перетворити на чотири фрази, які матимуть одну й ту саму модель речення, одне й те саме лексичне наповнення, але різне актуальне членування і відповідно різний (смісловий) зміст;

Я вивчила ваш вірш. Ремою є *я*, і фраза має значення «не хтось інший, а саме я це зробла»;

Я вивчила ваш вірш. Ремою є *вивчила*, і фраза відображає ситуацію, за якої співрозмовник висловлює сумніви щодо вивчення вірша, а мовець відповідає йому, що, вірша вона таки вивчила.

Я вивчила ваш вірш. Рема *ваш* акцентує на тому, що вивчено вірша саме цього поета.

Я вивчила ваш вірш. Рема *вірш* передбачає, що хтось вивчив пісню чи байку автора, і той хтось хотів би донести співрозмовникові, що саме він вивчив.

Прагматичний аспект, основною одиницею якого є **прагматема**, передбачає:

- встановлення умови та мети реалізації речення в мовленнєвій ситуації;

- визначення позицій мовців (та сама фраза з тим самим змістом може вимовлятися з різною метою (мета становить прагматему): колезі: *Я зайду до тебе* – обіцянка (як прагматема), учневі, який не виконав завдання: *Я зайду до тебе* – попередження (як прагматема), недбайливому учневі: *Я зайду до тебе* – погроза (як прагматема));

- визначення прагматичних типів речень-висловлень:

- 1) *Сонце світить* (речення-повідомлення, або констативи);

- 2) *Ми ще заїдемо* (речення-обіцянки, або промісиви);

- 3) *Я тобі покажу, як залишати немитий посуд* (речення-погрози, або менасиви);

- 4) *Я дякую вам* (речення-перформативи (дія речення дорівнює її реалізації));

- 5) *Вмикайте свої комп'ютери* (речення-спонукання, або директиви (адресант прямо спонукає адресата до дії));

- б) *Чи забіжете пополудні на філіжанку кави?* (речення-питання, або квеситиви).

Поняття синтаксичної одиниці. Типологія синтаксичних одиниць

Синтаксичною одиницею є елемент синтаксичної будови мови, який реалізує закономірності поєднання синтаксичних форм між собою і в якому виражається певна семантика.

Основними синтаксичними одиницями виступають синтаксичне слово, словосполучення і речення.

Синтаксичним словом називається елементарна синтаксична одиниця, якій властиве співвідношення форми і змісту. У реченні *Нинішньої осені рано почало жовтіти листя* реалізуються синтаксичні слова *нинішньої осені + рано + почало жовтіти + листя*. Синтаксичне слово відрізняється від морфологічного, пор. *почало жовтіти* – два морфологічних слова й одне синтаксичне.

Словосполучення – це синтаксична одиниця, яка утворюється підрядним синтаксичним зв'язком з двох або більше повнозначних слів з метою розгорнутого називання певного явища: *співати пісню, дивитися фільм, нудне оповідання, говорити чіткіше*.

Основною синтаксичною одиницею є речення, в якому реалізуються усі потенції синтаксичного слова і словосполучення. **Речення** – синтаксична одиниця, що побудована за усталеним зразком, виражає відносно закінчену думку або певну емоцію і виступає основним засобом комунікації, пор.: *Журавлі знову повернулися до своїх гнізд. Як мені хочеться повернути все минуле*. Складне речення не виступає окремою одиницею, а є комбінаторним варіантом речення, тому що його частини структурно дорівнюють простим реченням.

Запитання для самоконтролю:

1. Що таке синтаксис? Назвіть предмет його вивчення й основні одиниці.
2. Яку мовну одиницю називають словосполученням?
3. Що є основним завдання синтаксису?
4. Які вам відомі аспекти вивчення синтаксису?
5. Дайте визначення таким поняттям: *синтаксема, семантема, тема, рема*.
6. Яку мовну одиницю називають реченням?

Практичний блок

Вправа 1. З'ясуйте, які з наведених сполук слів не є словосполученнями.

Тарас Шевченко, місто Гадяч, рукою подати, Кривий Ріг, двадцять п'ять, збирають хліб, дівчина-красуня, не до того, щось цікаве, спалити мости, білий гриб, берег моря, літній ранок, будемо вирішувати, довести до відома, Дев'яте травня, батьки й діти, більш витончений, ні риба ні м'ясо, аж сюди, сісти в калюжу, з Києва до Полтави, сади цвітуть, базедова хвороба, сади в цвіту, напередодні свята, перед тобою, буду перекладачем, рильце в пушку, група екскурсантів, хлопець з дівчиною, хтось із нас, пряма мова, наказано зробити.

Вправа 2. Позначте головне й залежне слова, визначіть тип словосполучення за структурою. Знайдіть синтаксично нерозкладні словосполучення.

Заспівав пісню, іти назустріч сонцю, святкувати Восьме березня, буду листуватися з подругою, міст над рікою, жінка років сорока, навести цікавий приклад, розмова один на один, жінка-провідник, тягнеться аж до Дніпра, людина з великої літери, більш високий рівень підготовки, моє дитинство, сукня вишневого кольору, читаю «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», товари високої якості, сад імені Тараса Шевченка, зібралися навколо столу, зустрілася з давньою подругою, тягнутися на десятки кілометрів, дівчина з русою косою, твори Григора Тютюнника, веселий новорічний тост, студент першого курсу.

Вправа 3. Позначте головне й залежне слова, з'ясуйте тип словосполучень за морфологічним вираженням компонентів і типом семантико-синтаксичних відношень.

У великій родині, мамина хустка, дехто в білому, танули в безодні, пробивши ізоляцію, каша з молоком, піду подивитися, далеко від центру, шостий день, мрія зустрітися, пізнати його, місто Севастополь, ліс восени, сумно без друзів, вимитий дощем, говорити по-латині, перший серед інших, швидкий на вчинки, грона калини, студент університету, директор заводу, троє в човні, щось чорне, посаджені зранку, сон про літо, баба Маруся, у кінець греблі, упевнений у перемозі, загиблий товариш, обидва рятувальники, трьох товаришів, гори-велетні, піти до лісу, сів на стілець, писати олівцем, зводити будівлю, інформація агентств, повернулася разом з батьками, готові до бою, радіючи від щастя.

Вправа 4. Позначте головне та залежне слова, визначіть тип підрядного зв'язку в поданих словосполученнях.

Надія на краще, пропонувати увійти, ішов радіючи, наказ ректора, веселе шимпанзе, співець свободи, наш плакса, намело снігу, білі троянди, листя берези, три тополі, десятьма учнями, осіння ніч, думка про тебе, поле без меж, озватися голосно, зайти в хату, відчуття загрози, читання вголос, танути навесні, врятувати життя, весело співаючи, зазначений вище, розмовляти з викладачем, розмова з викладачем, працівник Івасюк, плаття із ситцю, вартій уваги, українські степи, степи України, вірити в майбутнє, дівчина-інженер, герой повісті, орати трактором, підписаний президентом, слухання музики, схильний до математики, щось із речей, дуже добре,

дорога додому, принести обідати, бажання працювати, квіти у вазі, близько до оселі, йти годину, не випив соку, вищий за брата, дуже зайнятий.

Вправа 5. Зіставте словосполучення, подані українською та російською мовами, назвіть спільні й відмінні риси їх структурно-граматичної організації.

Відповідно до вищесказаного – в соответствии с вышесказанным, повідомити вас – сообщить вам, звернутися до лікаря – обратиться к врачу, брати до відома – принимать к сведению, винятково добра людина – человек редкой доброты, якомога швидше – как можно быстрее, дякую тобі – благодарю тебя, укласти угоду – войти в сделку, рекомендований лист – заказное письмо, поголоска йде – идет слух, з чиеї провини – по чьей вине, за обопільною згодою – по обоюдному согласию, согласно приказу ректора – згідно із наказом ректора.

Вправа 6. Із поданих речень випишіть словосполучення та схарактеризуйте їх.

1. Дашковичів кабінет був обставлений шафами з книжками (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Рання весна обіцяє влітку чимало непогожих днів (*Г. Козак*). 3. Може, ще раз прокинуться мої думи-діти (*Т. Шевченко*). 4. Широко відкритими очима Ярина дивилася на високого мужнього діда з сивою чуприною, закладеною за вухо (*П. Панч*). 5. Воно [колядування] тривало від Різдва і до старого Нового року, подекуди і до Водохреща (*В. Скуратівський*). 6. У стомлених від безсоння голубих очах хлюпнула радість (*І. Цюпа*). 7. На березі Дніпра татари відпочили і на четвертий день із свіжими силами поринули на Україну (*З. Тулуб*). 8. Чую спів трембіти, бо в ньому безмежна ніжність душі моїх земляків-селян, бо він є жагою спраглою по красі серця (*І. Чендей*). 9. Галя з мамою в садочку груші в кошечок збирає (*О. Пчілка*). 10. За кермом сидів маленький боєць у великих димчатих окулярах (*О. Гончар*).

Тема 2. Словосполучення та речення. Типи словосполучень

Рекомендовані джерела інформації

1. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. Київ, Либідь, 1993.

2. *Демешко І. М.* Сучасна українська літературна мова : Синтаксис. Словосполучення. Просте неускладнене речення : навч. посіб. – [2-е вид., випр. і доп.]. Кропивницький : ПП «Центр оперативної поліграфії „Авангард”», 2017. 244 с.

3. *Демченко Н.Д., Чала А.Г.* Сучасна українська мова : практикум. Харків : ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2018. 100 с.

4. *Дудик П. С., Прокопчук Л. В.* Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2010. 380 с.

5. *Караман С. О.* Сучасна українська літературна мова : навч. пос. для студ. ВНЗ . Київ : Літера ЛТД, 2011. 560с.

6. Сучасна українська мова : Морфологія. [Текст] : підручник / за ред. А. К. Мойсієнко. Київ : Знання, 2013. 524 с.

7. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 516 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інтернет-ресурси 1. Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>
2. Словники України on-line від Українського лінгвістичного порталу. – Режим доступу: http://ulif.org.ua/ulp/dict_all/index.php Cite This for Me. – Назва з екрану. – Режим доступу: <https://www.citethisforme.com/>.
3. Сучасна українська мова: електронний підручник. Режим доступу: <http://www.mova.info/Pidruchn.aspx>

Теоретичний блок

Граматичні особливості словосполучень та речень

Аби уникнути помилок при визначенні словосполучення, слід пам'ятати, що головною їх відмінністю від речень є відсутність чи наявність предикативності. Так, сполучення *весна прекрасна* є реченням, оскільки в українській мові підмет передує присудку. Сполучення *прекрасна весна* є означальним словосполученням, бо не має предикативності.

Не є словосполученнями такі сполучення слів:

а) слова, поєднані сурядним зв'язком (*батько й мати, говорити або робити*);

б) підмет і присудок (*він казав, студент виконав, світ широкий*);

в) граматичні форми самостійних частин мови (*найбільш якісний, найбільш зрозумілий, буду говорити*);

г) сполученням самостійної частини мови зі службовою (*на даху, упродовж року, відповідно до настанови, розраховуючи на*).

Поняття про словосполучення. Їх відмінність від речення

Словосполучення – це мінімальне смислове і граматичне поєднання слів у складі речень.

Наприклад: *Опівночі айстри в саду розцвіли.*

<i>Розцвіли</i> коли? <i>опівночі</i>		словосполучення
де? <i>в саду</i>		

Але словосполучення може існувати не лише у складі речень. Воно може бути **номінативною одиницею**. Це трапляється, коли для називання чогось слова буває недостатньо: *варити* (невідомо що).

Словосполучення відрізняється від речення своєю номінативною функцією. Речення, на відміну від словосполучень, виконує не номінативну, а комунікативну функцію (функцію спілкування).

У живому мовленні між словосполученням і реченням існує постійна взаємодія. Адже окремі словосполучення, вимовлені з певною інтонацією можуть ставати реченнями. Порівняймо:

Командир наказав солдатам [стати струнко].

Стати струнко!

До складу словосполучень можуть включатися цілі речення:

[Картина (яка?) "Запорожці пишуть листа турецькому султанові"]
виставлена в музеї.

Буває, що на словосполучення перетворюються цілі підрядні речення:

Мавка тікає від того, [що в скалі сидить]. *Що в скалі сидить* - це словосполучення-ім'я, що є реченням.

Типи словосполучень. У підручниках часто вичленовують лише три типи відношень. Але їх більше. Можуть бути такі відношення:

1. **Об'єктні** – 1) виникають при семантико-граматичній взаємодії дієслів, дієприкметників, дієприслівників з іменниками, займенниками,

рідше з інфінітивом чи іншими граматичними формами дієслова: *бажати успіху, прошу його, подаю обідати*.

Я наказую серцю забути, та не може забути воно – наказую забути – об'єктні відношення, *серце* – об'єкт, суб'єктом є інфінітив;

2) об'єктні словосполучення можуть бути й тоді, коли стрижневе слово не дієслово, а прикметник: *здібний до навчання, здатний до дії*.

2. **Атрибутивні** відношення виникають при семантико-граматичній взаємодії іменника у таких випадках:

1) з прикметником, займенником або дієприкметником: *широкий степ, почервоніле обличчя, твоє рішення*;

2) коли іменник приєднується до залежного від нього прислівника: *прогулянка босоніж, шлях праворуч*;

3) коли стрижневе слово є віддієслівним іменником або етимологічно зв'язане з дієсловом чи інфінітивом: *думка (яка?) придбати, надія (яка?) повернутись, здатність (яка?) вчитися*.

3. **Адвербіальні** або обставинні відношення.

1) Стрижневе слово є дієсловом, а залежне від нього – прислівником: *пливти брасом, бігти підтюпцем*.

2) Стрижневе слово є дієсловом, а залежне є прийменниковою структурою: *жити в Києві, відпочивати на півдні*.

3) Стрижневе є особовою формою дієслова, а залежне – інфінітивом: *пошкандибала годувать, поїхали перевіряти*.

4) Стрижневе слово є прикметником чи прислівником, а залежне – прислівником міри й ступеня: *дуже голодний, занадто впевнений*.

4. **Комплетивні** відношення. Виникають тоді, коли частини словосполучення тісно між собою пов'язані і коли одне з них або стрижневе слово є числівником або іменником з числовим значенням і разом вони становлять один член речення: *сім струн, десятків курей* (не плутати з *п'ятьма курми*, де відношення атрибутивні, *п'ятьох синів* – атрибутивні, а *п'ять синів* - комплетивні), *кілограм сиру, літр олії*.

5. **Суб'єктні** відношення властиві словосполученням, у яких стрижневе слово називає дію чи стан, а залежне є суб'єктом дії, але не підметом, а додатком: *створення опери композитором, написання листа донькою*.

Типи словосполучень за частиномовною приналежністю головного компонента

Залежно від того, якою частиною мови є головний компонент у ролі головного слова, вичленовують такі види словосполучень:

- 1) іменникові (*читання мовчки, моя мати, прочитана повість*);
- 2) дієслівні (*добре чути, захоплюватися майстерністю*);
- 3) прикметникові (*красивіший за нього, дуже цікавий, віддана справі*);
- 4) прислівникові (*далеко в морі, видно сад*);
- 5) числівникові (*троє учнів, друга за чергою*);
- 6) займенникові (*дехто з нас, щось цікаве, чимось нашим*).

Типи словосполучень за кількістю компонентів. Нерозкладні словосполучення

За кількістю повнозначних слів, що входять до складу словосполучення, виділяють прості та складні словосполучення. Прості словосполучення *достойний учинок, далеко за гаєм, голосно говорити*. Складні словосполучення *добре укладений покажчик, відмічати відсутніх у групі*.

Серед словосполучень вичленовують нерозкладні та синтаксично вільні.

У синтаксично вільних словосполученнях головні і залежні слова повністю зберігають своє лексичне значення: *розтлумачити прочитане, перейти через міст*. У нерозкладних головне слово втратило своє лексичне значення повністю або частково, і тому смислове навантаження припадає на залежне слово: *почав учитися, зібрався працювати, пекти раків*.

Кожне повнозначне слово вільного словосполучення є окремим членом речення, а нерозкладне словосполучення виступає одним членом речення: *На парті лежало два підручники. Хлопець під раків посеред класу. Більшість студентів підтримала старосту. Ми як голка з ниткою. За вікном було море квітів. У повітря знялася крилата машина.*

Докладніше про це див. у підручнику Горпинича В.О., Горяного В.Д. Українська мова. – Ч.2. – С. 12-13.

Типи підрядного зв'язку словосполучень

Основними типами зв'язку у словосполученні є узгодження, керування, прилягання. Деякими мовознавцями відділяється ще один тип – кореляція.

Узгодження – це такий тип підрядного зв'язку в словосполученні, при якому форма залежного слова зумовлюється формою стрижневого слова: *чистий зошит, синя річка*. Узгодження може бути неповним: *пахучі квіти* – неповне узгодження, оскільки немає роду – одного з параметрів повного узгодження. Таким чином, повне узгодження відбувається за кількома параметрами: родом, числом, відмінком.

Керування – це тип підрядного зв'язку, при якому залежне слово набуває форми того чи іншого відмінка залежно від граматичних можливостей стрижневого слова: *зустрітися з сестрою, побачити тебе*.

Керування буває безпосереднє – без допомоги прийменника (*вишивати рушник, говорити правду*) – і посереднє, коли керування здійснюється за допомогою прийменника (*поговорити з братом*).

Але не будь-яке словосполучення з прийменником має зв'язок керування. *Сидіти на руках, відчувати в серці* – зв'язок керування, бо ставимо питання не *де?*, а *на чому?* *Говорити з гордістю* – обставинне відношення.

Керування може бути сильного і слабкого типу, але про це поговоримо на практичному занятті.

Прилягання – тип підрядного зв'язку, при якому незмінне залежне слово пов'язується зі стрижневим лише за змістом: *говорити голосно, мріяв поїхати, дуже добре*. Стрижневим словом тут частіше виступає дієслово або прислівник.

Кореляція – це такий тип підрядного зв'язку в словосполученні, при якому семантичне поширення головного елемента в словосполученні здійснюється вибірково і визначається частиномовною його приналежністю та інвентарем його граматичних категорій. Тут залежний компонент виступає семантичним конкретизатором стрижневого слова: *студентка* (головне)-*відмінниця* (конкретизатор), *княгиня Ольга* (головне) (ім'я чи прізвище є стрижневим словом), *бабуся Настя* (головне), *річка* (головне) *Дніпро, місто* (головне) *Харків*.

Отже, характеризувати словосполучення слід за таким планом:

1. Записати словосполучення.
2. Виділити головний і залежний компоненти.

3. Назвати тип синтаксичних відношень між компонентами (*об'єктні, атрибутивні, адвербіальні, комплетивні, суб'єктні*).

4. Визначити лексико-граматичний тип словосполучення (*іменникове, дієслівне, прикметникове, прислівникове, числівникове, займенникове*).

5. Просте чи складне.

6. Синтаксично вільне чи синтаксично нерозкладне.

7. Тип синтаксичного зв'язку (*узгодження, керування, прилягання*).

Запитання для самоперевірки:

1. Що називається номінативною одиницею?

2. Які вам відомі типи словосполучень?

3. Назвіть типи словосполучень за частиномовною приналежністю головного компонента.

4. Які вам відомі типи словосполучень за кількістю компонентів?

5. Дайте визначення таким поняттям: узгодження, керування, прилягання.

Практичний блок

Вправа 1. Визначте різновиди словосполучень за морфологічним вираженням головного слова.

Широкий в плечах; байдужий до всього; два вікна; дехто в білому; по-зимовому холодно; задовго до сесії; далеко в ліс; відчинити вікно; дехто з присутніх; радіючи від щастя; студент-відмінник.

Вправа 2. Охарактеризуйте словосполучення за злитістю компонентів.

Щось приємне; берег Десни; група студентів; хлопець із дівчиною; один з них; шовкові трави; з Києва до Харкова; гетьманське серце простягається аж до Сейму; початок весни; підпав під владу; наказав виконати; переходив Десну; дивився на переправу; може спізнитися.

Вправа 3. Визначіть різновиди словосполучення за морфологічним вираженням головного слова.

Привітання з ювілеєм; вірний присязі; купити книгу; очікуються опади; широкий в плечах; байдужий до всього; дехто в білому; по-зимовому холодно; задовго до сесії; далеко в поле; дехто з присутніх; радіючи від щастя; студент-відмінник; говорити тихо; щось приємне; берег Десни; група

студентів; один з них; шовкові трави; початок весни; наказав виконати; тридцять три гривні.

Вправа 4. Визначте тип словосполучення за будовою. Складні словосполучення вичленуйте на прості. Які словосполучення не членуються?

Багато снігу; грошей як кіт наплакав; глибоке синє озеро; високий берег гірської ріки; уважно слухати; уникати фальші; зустріти з радісною усмішкою, лекція на педагогічну тему; тягнутися на багато кілометрів; вияв великої поваги; тканина вишневого кольору; дівчина в зеленому пальті; будемо розмовляти щиро; жити душа в душу; краплини роси блищать; хочу відпочити вдома; жінка років сорока п'яти.

Вправа 5. Визначте смислові відношення між головним та залежним словами.

У козацькому житті; потоне разом з людьми; закінчив вичитувати; гілка калини; прихід весни; запропонував відпочити; будинок над морем; прагнення перемогти; отаборився в Горках; білизна снігу; сидів на коні; готовий до праці; летіти над землею; ввійти в річку; міг здатися.

Вправа 6. Охарактеризуйте тип прислівного синтаксичного зв'язку між головним та залежним словами.

Влетіти крізь вікно; навішувати на ялинку; читання вголос; командир загону; щось тривожне; наказ директора; червоні троянди; почати працювати; вартій уваги; ранкові тумани; писати олівцем; дівчина-інженер; йти годину; зустріч на майдані; наш плакса; нова УРП; швидко біг; привіз братові; написав твір; не випив соку.

Вправа 7. У поданих реченнях прокоментуйте вживання розділових знаків, визначіть усі види синтаксичних зв'язків.

Величний і грізний, він втрачає свої ведмежі обриси, коли наближаєшся в човні до берега, й ти вже не бачиш ні простягнутих уперед лап, на яких у сонному супокої лежить ведмежа гостра морда, не бачиш і могутнього горбатого хребта, а тільки — гористий берег, що круча за кручею спинається до гори, а на кручах живими зморшками брижиться ліс, який тут, унизу, з первозданною ніжністю зеленіє шелюгою по білих піщаних обмілинах, де в святкових веселощах грає риба й де чайки літають і плачуть, мов неприкаяні душі померлих (Є. Гуцало).

Тема 3. Речення як одиниця синтаксису

Рекомендовані джерела інформації

1. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. Київ, Либідь, 1993.
2. *Демешко І. М.* Сучасна українська літературна мова : Синтаксис. Словосполучення. Просте неускладнене речення : навч. посіб. – [2-е вид., випр. і доп.]. Кропивницький : ПП «Центр оперативної поліграфії „Авангард”», 2017. 244 с.
3. *Демченко Н.Д., Чала А.Г.* Сучасна українська мова : практикум. Харків : ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2018. 100 с.
4. *Дудик П. С., Прокопчук Л. В.* Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2010. 380 с.
5. *Караман С. О.* Сучасна українська літературна мова : навч. пос. для студ. ВНЗ . Київ :Літера ЛТД, 2011. 560с.
6. Сучасна українська мова : Морфологія. [Текст] : підручник / за ред. А. К. Мойсієнко. Київ : Знання, 2013. 524 с.
7. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 516 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інтернет-ресурси 1. Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>
2. Словники України on-line від Українського лінгвістичного порталу. – Режим доступу: http://ulif.org.ua/ulp/dict_all/index.php Cite This for Me. – Назва з екрану. – Режим доступу: <https://www.citethisforme.com/>.
3. Сучасна українська мова: електронний підручник. Режим доступу: <http://www.mova.info/Pidruchn.aspx>

Теоретичний блок

Поняття про речення. Речення і судження

Речення – це найважливіша одиниця мовлення, яка посідає центральне місце в граматичній системі мови, її комунікативній призначеності.

В українському мовознавстві проблемами речення почали займатися в II пол.19 ст. Це були вчені й водночас письменники: І.Нечуй-Левицький, М. Возняк та ін. У світовій же лінгвістиці речення почав вивчати ще Аристотель.

Логічний напрямок у дослідженні речень (був розроблений на Заході) спирається на філософію Канта і Гегеля: ототожнення граматичних і

логічних категорій. Речення ототожнюють із судженням. Через це кожне речення розглядалося з погляду відбиття в ньому судження (Буслаєв).

Насправді ж відношення між реченням і судженням такі: судження виражається реченням, однак в одному реченні може бути і два судження. Наприклад, судження *1. Сонце світить. 2. Сонце не гріє* можуть виражатися одним реченням: *Сонце світить, та не гріє*.

Одне судження може передаватися одним реченням, а може передаватися двома реченнями: *Ми поїдемо на екскурсію в місто при гарній погоді* (1 судження виражено 1 реченням). *Ми поїдемо на екскурсію, якщо буде гарна погода* (1 судження виражено складним реченням). Знак рівності між судженням і реченням ставити не можна.

Крім логічного напрямку у вивченні речення розвинувся і психологічний напрям. Його представник О. Потебня критикував Буслаєва, кажучи, що судження має загальнолюдський характер, а речення яскраво виражає національний характер. На думку Потебні, логіка зводить усі речення до кількох узагальнюючих типів і через те не здатна передати всю багатоманітність речень, що різко відрізняються одне від одного: рос.: *Отец убит на фронте*. укр.: *Батька вбито на фронті*. Потебня – автор психологічної теорії речень, який показав національну специфіку кожної мови, хоч не уник помилок і сам.

Ще один напрям – формально-граматичний. Представники: Фортунатов, Пешковський: враховували досвід і Потебні, і Буслаєва. Розглядали форму як провідне явище, ігноруючи при цьому граматичне значення відповідних граматичних явищ.

Таким чином, **речення** – це інтонаційно й граматично оформлена за законами конкретної мови найменша комунікативна одиниця, що служить головним засобом формування, вираження думки, вольових почуттів і емоцій. Усе це відтворюється за законами конкретної національної мови.

Основні ознаки речень

Основними ознаками речень є інтонаційна завершеність, предикативність, самостійність у функціонуванні, граматична єдність.

Інтонаційна завершеність: певна ритмомелодична завершеність, зниження тону при одній структурі в кінці речень, підвищення тону в інших структурах, інтонаційна пауза перед початком нового речення. Наприклад: *Студенти другого курсу завтра складають залік*. Можна передати : хто

саме складає залік, коли саме, що саме складають студенти, студенти саме якого курсу складатимуть залік. Тут йдеться про логічні центри речення.

Предикативність – це співвіднесеність змісту речень з об'єктивною дійсністю, тобто відповідність сказаного фактам реальної дійсності. *Студенти пишуть лекцію* – реальне співвіднесення. *Студенти, пишіть лекцію!* – співвіднесення немає. *Чи пишуть студенти лекцію?* – теж немає. Предикативність притаманна усім реченням.

Предикативність (у перекладі з грецької – «висловлення, твердження») – співвіднесення загального змісту речення з реальною дійсністю. У мовній свідомості виділяються в реченні два елементи: носій ознаки і сама ознака, яка виявляється у відповідному граматичному часі та способі. Виразником першого елемента є називний відмінок іменника або будь-якої субстантивованої частини мови в цьому ж значенні, а виразником другого елемента виступає найчастіше дієвідмінювана форма дієслова. У граматиці предикативна ознака виражається поєднанням підмета і присудка в предикативне ядро, без якого не може бути речення: *Так ніхто не кохав. Через тисячі літ лиш приходить подібне кохання...* (В.Сосюра). В односкладних реченнях носій ознаки і сама ознака виражаються одним членом: *Не пиши, не жди і не зови мене, Не займай минулого дарма* (М.Луків). Усі явища дійсності існують у часі, зміст висловленого відносить дію до котроїсь із трьох осіб, і саме висловлення мовця супроводжується вираженням його ставлення до змісту. Отже, **предикативність** – це вираження спеціальними граматичними засобами нероздільного значення об'єктивної модальності й синтаксичного часу, яка часто створюється категоріями модальності й категорії часу та, в широкому розумінні, категорією особи.

Модальність – це форми граматичного вираження різного роду відношень змісту мовлення до дійсності, тобто оцінка повідомлюваного з погляду реальності/нереальності, оцінювання автором повідомлення.

Виділяємо 7 типів модальності: розповідність, питальність, спонукальність, бажальність, умовність, ймовірність, переповідність.

Засоби вираження модальності: форми способів дієслів-присудків, інтонація, модальні слова, частки.

1) Модальне значення *розповідності* полягає тому, що загальний зміст речення подається як беззастережно відповідний відображеній дійсності. Інтонація тут рівна, спокійна, трохи підвищується всередині речення, спадає вкінці: *Ліс ще дримає в предранковій тиші.*

2) Модальне значення *питальності* являє собою вимогу підтвердити чи заперечити відповідність загального змісту питального речення зображуваній дійсності. Інтонація може тут бути 3-х типів:

- висхідна (коли наголошене останнє слово): *А чого ж не сказали?*;
- спадна (коли наголошене перше слово питального речення): *Чого являєшся мені у сні?*;

- висхідно-спадна інтонація (коли наголошується слово, що стоїть всередині речення): *Чи совам зборкати орла?*

3) Модальне значення *спонукальності* становить адресовану співрозмовникові чи групі співрозмовників вимогу такої дії чи поведінки, яка б забезпечила відповідність між основним змістом спонукального речення і дійсністю: *Скажи мені правду, мій добрий козаче.*

4) Модальне значення *бажальності* полягає у вираженні бажання суб'єктом мовлення щодо здійснення основного змісту бажального речення:
1. *Хотіла б я піснею стати.* 2. *Тільки б знову іти через гай, тільки б слухать твій голос.*

5) Модальне значення *умовності* являє собою вказівку на те, що відсутня в момент мовлення відповідність між висловленим у реченні і дійсністю може мати місце за певної умови: *Якби мені черевики, то пустилась я б в танок.*

Формальне вираження тут – умовний спосіб +сполучники *коли б, якщо б.*

6) Модальне значення *ймовірності* складається із синтаксичних відтінків припущення, можливості, ймовірності чи недостатньої ймовірності та виражається за допомогою часток *наче, ніби, десь*: *Десь його дуже мудро навчено.*

7) Модальне значення *переповідності* виявляється в тих реченнях, у яких передано не власний досвід мовця, не власне розуміння ним явища, а ніби через когось. Характерне вживання слів *начебто, буцімто*: *На Щуку хтось бомагу в суд подав, що буцімто вона такеє виробляє, що у ставку ніхто життя не має.*

Класифікація речень

Речення класифікуються за кількома параметрами.

1. За структурою. Вони бувають монопредикативні: *Зійшли сніги.* Та поліпредикативні: *Зійшли сніги, шумить вода.*

2. За співвідношенням висловленого в реченні з реально об'єктивно існуючою дійсністю. У залежності від відповідності чи невідповідності цьому речення поділяються на стверджувальні (якщо немає частки *не*) та заперечувальні (*Я не вірю тобі*).

Заперечувальні речення бувають двох типів:

- загальнозаперечні – заперечення відноситься до присудка:

Ой, не бути, не бути нам поруч. Обруч, поруч у парі не будь;

- частковозаперечні – коли заперечення стосується якоїсь частини висловленого при тому, що решта підтверджується:

Я не люблю тебе – загальнозаперечне;

Я не тебе люблю – частковозаперечне;

Не я тебе люблю – частковозаперечне.

3. За метою висловлювання: розповідні, питальні, спонукальні.

4. За ознаками структурного вираження предикативності: членовані й нечленовані: слова-речення: *Так. Еге. Ага.* – виражають просте ствердження.

5. За вираженням предикативності членовані речення поділяються на 2 групи: двоскладні (наявний і підмет, і присудок) та односкладні (є один член-предикат. Односкладні поділяються на 6 типів, про це трохи пізніше).

6. За наявністю/відсутністю другорядних членів речення поділяються на поширені та непоширені. Наведіть приклади самостійно.

7. У залежності від наявності чи відсутності всіх структурно необхідних головних і другорядних членів речення: повні (є всі члени речення) і неповні (відсутні якісь обов'язкові члени речення).

І Ганнуся любить. Бо пора (непоширене, односкл, неповне).

Діду, серцю, голубчику, заграй яку-небудь – це речення неповне, бо не вистачає додатка.

8. За характером експресивності речення поділяються на окличні і неокличні. Наведіть приклади самостійно.

9. Прості речення бувають ускладнені й неускладнені (звертаннями, уточнюючими членами речення, дієприкм. і дієприсл. зворотами тощо).

10. Класифікація речень за співвідношенням із судженнями. За семантичними типами предикатів як основи відповідних суджень речення поділяються на речення: 1) ідентифікації (тотожності): *Сестра – лікар*; 2) якості: *Ліс зелений*; 3) релятивності (відношення): *Земля крутиться навколо Сонця*; 4) екзистенції (буття): *У цьому класі багато відмінників. У заповіднику вже є лосі*; 5) класифікації: *Кіт – домашня тварина*; 6) номінації: *Ця квітка називається ромашкою*; 7) просторовості: *Учні в школі*;

8) процесуальності: *Яблука досягають*; 9) стану: *Дитина плаче*; 10) активної дії: *Художник малює картину*.

11. Прагматичні типи речень. Кожне речення реалізується в тих чи інших мовленнєвих актах, що пов'язані з різними комунікативними настановами міжособистісного спілкування. Таке співвідношення дозволяє розрізнити такі прагматичні типи речення: 1) констативи, 2) промісиви, 3) менасиви, 4) перформативи, 5) директиви (ін'юнктив і реквестив), 6) квеситиви.

Комунікативно-прагматичним змістом констатива є ствердження: *Земля крутиться*. Для них неприйнятною є форма питання або спонукання, оскільки останні несумісні з прагматикою констатива.

Промісив пов'язаний з реченнями-обіцянками, основним комунікативним змістом яких виступає віднесення дії до майбутнього. При цьому автор висловлення виступає гарантом реальності обіцяного: *Я прийду коли-небудь. Я напишу. Я зателефоную. Я це обов'язково зроблю*.

Комунікативним змістом менасивів є погроза. Якщо у промісивах адресат зацікавлений у реалізації названої адресантом дії, то в менасивах адресат не зацікавлений у реалізації того, про що йде мова в реченні-висловленні: *Я тобі покажу, як красти квіти (О.Слісаренко)*.

Перформативний тип речень окреслює речення-висловлення, в яких дія, названа дієсловом-присудком, дорівнює самій дії: *Я дякую вам*. Їх особливістю є те, що дієслово перформативного речення не може мати форму минулого, давноминулого або майбутнього часу. Таке речення не може бути також заперечним. Не припустимим є включення до перформативних речень модальних компонентів, які допускають нездійснення дії.

Директив – прагматичний тип речення, комунікативним змістом якого є пряме спонукання адресата до дії: *Йди сюди, як я кажу! Виходьте зі своїх схованок (В.Підмогильний)*. З-поміж директивів слід диференціювати ін'юнктиви, основним змістом яких є суворий наказ адресату, що не передбачає якихось варіантів його відміни: *Негайно перепишіть ці папери і віднесіть у гетьманську канцелярію (Ю.Мушкетик)*, та реквестиви, що охоплюють комунікативний зміст прохання. Індексом цих речень можна вважати наявність елемента просити: *Я прошу вас це зробити саме так*.

Квеситив – це питальне речення в його традиційному розумінні. Спільним з директивом у квеситива є те, що вони обидва призначені для того, щоб викликати дію адресата. При цьому вони суттєво різняться,

оскільки директив пов'язаний з категоричністю, а для квеситива – це тільки мовленнєва дія: *Чи прийдеш ти до мене?*

Типи речень за метою висловлювання

Розповідні – характеризуються не лише розповідною модальністю, а і такою:

- а) бажальна модальність: *Хотіла б я тобі сказати правду;*
- б) умовна модальність: *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя;*
- в) переповідна модальність: *Люди говорять, начебто втопилася колись на тому болоті панночка, то й водить тепер, то й блукають тепер там люди;*
- г) ймовірна модальність: *Я певне це знаю.*

Для розповідних речень характерна своя власна інтонація і відповідний розділовий знак. Таким чином **розповідні речення** – це такі речення, в яких повідомляється про якийсь, предмет, явище, факт, подію, що стверджується або заперечується: 1. *Стояла я і слухала весну.* 2. *Мені тринадцятий минуло, я пас ягнята за селом.*

Питальні речення характеризуються питальною модальністю й метою цих речень є спонукання співбесідника висловити думку, яка цікавить мовця. Вони теж виражають зв'язок з дійсністю у формі спроби поширити вже існуючі відомості. питальні речення характеризують момент переходу від того, що ми знаємо про дійсність до того, про що ми не знаємо. Питальні речення можуть бути двох типів:

а) в одних випадках мовець хоче одержати відповідь на запитання, чи відповідає його уявлення про дійсність справжній дійсності? Тобто чи підтверджується той чи інший факт;

б) в інших випадках питальне речення спрямоване на уточнення уявлень про виконавців цієї дії, про спосіб виконання дії:

Хто знає, про що шепочуть високі трави мовчазним чорним могилам?

Усі питальні речення поділяються на три підгрупи:

- 1) Власне питальні: *Ти плачеш, Мавко?.*
- 2) Питально-риторичні – такі, які не вимагають відповіді: *Що сльози там, де навіть крові мало?* Характерні для поетичного мовлення, для високого патетичного стилю у прозі.

3) А іноді бувають питально-спонукальними: *А чи не принесла б ти, доню, водички?*

Спонукальні – характеризуються спонукальною модальністю, тобто для них характерною є пропозиція мовця, звернена до співрозмовника виконати дію, яка б відповідала дійсності. У цих реченнях присудок виражається наказовим способом: *Зловіснице, бодай ти зацімила! А щоб ти стояла у чуді і диві!* У таких реченнях виражається прохання чи наказ виконати якусь дію. Іноді наказ може виражатися інфінітивом: *Не рухатись! Мовчати!*

Запитання для самоперевірки:

1. Яку одиницю мови називають реченням? Чим речення відрізняється від словосполучення? Назвіть основні ознаки речення.
2. Схарактеризуйте типи речень за модальністю.
3. Які існують типи речень за характером експресивності?
4. Назвіть типи речень за відношенням до дійсності.

Практичний блок

Вправа 1. Серед поданих нижче слів і словосполук знайдіть речення. Назвіть ознаки, за якими речення відрізняється від словосполучень і слів.

Зелене листя, ого, початок весни, весна прийшла, не знаєш, дивився на пароплав, так, слухай, ку-ку, можливо, вишня в цвіту, вишні цвітуть, можливо, зима, мій любий поете, місто восени, промінь сонця, заснула.

Вправа 2. Визначіть тип речень за відношенням до дійсності, назвіть граматичні засоби вираження заперечності.

1. І щоб жити не марно на землі прекрасній, я будівникові пісню цю зложив (*В. Сосюра*). 2. І та печаль вже не скорбота (*Л. Костенко*). 3. Вересень уже запалив осінні вогнища в лісах і дібровах (*І. Нечуй-Левицький*). 4. То не птиця, то не горлиця понад садом перелітує (*А. Малишко*). 5. Коли життя ти не учасник, а тільки свідок віддаля, дарма чекатиме прекрасних від тебе подвигів земля (*М. Рильський*). 6. Аж поки в жилах б'ється юна кров, я про весну співать не перестану (*В. Сосюра*).

Вправа 3. З'ясуйте різновид наведених нижче питальних речень, визначіть граматичні засоби вираження запитання.

1. Хіба рятує сум чи гнів? (*М. Самійленко*). 2. Марфо, дівчино, що з тобою? (*Л. Костенко*). 3. А тепер – чи не міг би я вас дещо запитати?

(*І. Багрянний*). 4. Мій друже, любий мій друже, створений для мене, як можна, щоб я жила сама, тепер, коли я знаю інше життя? (*Леся Українка*). 5. Ну, ми пішли? 6. Може, ви сьогодні самі до лісу ходите? (*В. Дрозд.*) 7. Чи є в світі покої, кращі од тих ярів? (*І. Нечуй-Левицький*). 8. А чи не годі вже того грання? (*Леся Українка*). 9. А може, ми таки тут, у кухні, поговоримо? (*В. Дрозд*). 10. Перебендя старий, сліпий – хто його не знає? (*Т. Шевченко*).

Вправа 4. Укажіть, яке саме волевиявлення виражають подані нижче спонукальні речення (наказ, прохання, пораду, застереження, бажання, згоду, дозвіл тощо). Визначіть граматичні засоби вираження спонукування.

1. Крізь темряву у простір я простягаю руки до тебе: візьми, візьми мене з собою, се буде мій рятунок. О, рятуй мене, любий!.. (*Леся Українка*). 2. Світла, тату! Світла! (*Марко Вовчок*). 3. Долетіть, долетіть би мені (*В. Сосюра*). 4. Не зрадь у душі оцей край журавлиний (*Р. Лук'янчук*). 5. Зруйнувати всі фабрики, зірвати всю землю, запалити всі міста! (*В. Винниченко*). 6. Хоч би схлипнула чи зітхнула, одразу полегло б (*Є. Гуцало*). 7. Годі тепера! ні скарг, ані плачу, ні нарікань на долю, – кінець! (*Леся Українка*). 8. Нехай тобі минуле наше в весняні ночі не встає і в сон з-під тріснутої чаші отрути чорної не лле (*О. Олесь*). 9. Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти (*Леся Українка*). 10. Ну, хлопчики, вперед! Ні пуха ні пера! (*Остап Вишня*). 11. Насте, іди ж сідай і ти! (*Г. Квітка-Основ'яненко*).

Вправа 5. З'ясуйте, які почуття передають наведені окличні речення (радість, захоплення, гнів, страх тощо).

1. Я не знаю, я нічого-нічого не знаю! (*О. Кобилянська*). 2. Говорімо високі слова! Відкриваймо наболені душі! (*Г. Чубач*). 3. Та коли ж це все почалося, люди добрі?! (*В. Дрозд*). 4. Це – моя дитина! (*В. Винниченко*). 5. В сльозах, як в жемчугах, мій сміх, і з дивним ранком ніч злилась, і як мені розняти їх?! (*О. Олесь*). 6. Як я його ненавиджу, ненавиджу, ненавиджу! (*О. Кобилянська*). 7. Чи ж ви знаєте, чого нам це може коштувати?! Служби!!! (*І. Багрянний*). 8. Ви геній! (*В. Винниченко*). 9. Бабуню, я лечу, лечу, лечу! (*О. Кобилянська*). 10. О, який сюрприз! Ми слухаємо всіма вухами наших душ! На стіл! На стіл! Стіл для поетеси! (*В. Винниченко*).

Вправа 6. Схарактеризуйте речення за модальністю, емоційним забарвленням та відношенням до дійсності.

1. Вона мене б'є, а ти її на ручках носиш?! (*В. Сильченко*). 2. Це – краса? Це інстинкт! (*В. Винниченко*). 3. Моя любове! Я перед тобою. Бери

мене в свої блаженні сни. Лиш не роби слухняною рабою, не ошукай і крил не обітни (*Л. Костенко*). 4. Зорі, мов іскорки, жевріють серед темряви (*Панас Мирний*). 5. А може б, ти нас, Наталю, почастувала? (*П. Мирний*). 6. Гулянки, однак, не вийшло (*Григір Тютюнник*). 7. Нащо правді словесна маска? (*В. Симоненко*). 8. І чом твій усміх для мене – скрута? (*І. Франко*). 9. Дику козу полювати заборонено (*Остап Вишня*). 10. Таточку, голубчику, ви б краще лежали (*І. Карпенко-Карий*).

МОДУЛЬ 2. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Тема 4. Головні члени двоскладного речення

Рекомендовані джерела інформації

1. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. Київ, Либідь, 1993.

2. *Демешко І. М.* Сучасна українська літературна мова : Синтаксис. Словосполучення. Просте неускладнене речення : навч. посіб. – [2-е вид., випр. і доп.]. Кропивницький : ПП «Центр оперативної поліграфії „Авангард”», 2017. 244 с.

3. *Демченко Н.Д., Чала А.Г.* Сучасна українська мова : практикум. Харків : ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2018. 100 с.

4. *Дудик П. С., Прокопчук Л. В.* Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2010. 380 с.

5. *Караман С. О.* Сучасна українська літературна мова : навч. пос. для студ. ВНЗ . Київ : Літера ЛТД, 2011. 560с.

6. Сучасна українська мова : Морфологія. [Текст] : підручник / за ред. А. К. Мойсієнко. Київ : Знання, 2013. 524 с.

7. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 516 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інтернет-ресурси 1. Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>
2. Словники України on-line від Українського лінгвістичного порталу. – Режим доступу: http://ulif.org.ua/ulp/dict_all/index.php Cite This for Me. – Назва з екрану. – Режим доступу: <https://www.citethisforme.com/>.
3. Сучасна українська мова: електронний підручник. Режим доступу: <http://www.mova.info/Pidruchn.aspx>

Теоретичний блок

Основний тип простого речення

Речення як основна одиниця синтаксису являє собою складну систему взаємозв'язаних одиниць, які утворюють його структуру. Найдавнішою синтаксичною моделлю речення є модель членів речення. Учення про члени речення створили мовознавці О. Востоков, Ф. Буслаєв, які прирівнювали речення до судження; Г. Пауль, О. Потебня,

які виділяли психологічний підмет і присудок; П. Фортунатов і О. Пешковський, які трактували члени речення з урахуванням формально-синтаксичних ознак.

Основним типом простого речення є двоскладне речення, структурну основу яких становлять два головні члени – підмет і присудок.

Отже, члени речення, що утворюють його граматичну основу, називаються головними і виділяються на підставі структурних і семантичних ознак.

Види підмета

Члени речення – це такі основні типи складових елементів речення, які визначаються з погляду їх синтаксичних взаємозв'язків та за роллю, що вони виконують в реченні.

Члени речення поділяються на 2 групи: головні й другорядні.

Головні члени речення двоскладного речення – підмет та присудок.

Підмет – це головний член двоскладного речення, який означає предмет, якому з боку присудка приписується предикативна ознака. Підмет завжди є означуваним і виступає у двоскладному реченні носієм ознаки, яку утворює присудок. Підмет і присудок взаємозв'язані, тому підмет визначається через його відношення до присудка, а присудок – через його відношення до підмета.

Підмет буває простий і складений.

Простий підмет виражається:

1. Іменником у називному відмінку: *Спить-дрімає земля під глибоким снігом.*

2. Займенником: *Я на гору круту...*

3. Числівником: *Семеро одного не ждуть.*

4. Службовими словами: *“Що” – сполучник. “Про” – прийменник.*

5. Прислівниками: *Учора і сьогодні у душі живуть моїй.*

6. Частиною і вигуком: *Гучне “ура” пронеслось над полем.*

7. Інфінітивом: а) присудок теж виражено інфінітивом: *Звикнути – значить себе перекреслити. Може, звикнути значить зникнути...;*

б) підмет виражається інфінітивом, а присудок – предикативним прислівником: *Сказати легко – зробити важко;*

в) виражається інфінітивом, коли присудок є іменним складеним і при зв'язковий член частіше виражений орудним відмінком: *Найлюбішою забавкою йому було будувати та розоряти землянки, вали, окопи;*

г) виражається інфінітивом, коли присудок-дієслово у змінюваній формі, а підмет-інфінітив на 1-му місці: Курити в секреті заборонялось.

Складений підмет виражається:

1. Сполученням кількісного числівника з іменником у називному чи родовому відмінку: Не вертаються три брати.

2. Сполученням із неозначено-кількісним числівником: Мишею багато назбігалось, чимало й пацюків зібралось.

3. Складений підмет може виражатися іменниками типу: частина, половина, більшість, меншість із іншим іменником: Половина тих садів цвіте, половина осипається.

4. Сполученням іменника, що має значення міри з іменником в родовому відмінку: Ложка дьогтю зіпсує бочку меду.

5. Іменником чи займенником в називному відмінку з іменником чи займенником в орудному відмінку: Серпень з вереснем стискають один одному правиці. З тобою ми вдвох не зітхали, ніколи не плакали ми.

Увага! Такий (соціативний) підмет слід відрізнити від простого підмета і додатка. Треба дивитися на форму присудка: якщо при такому підметі присудок стоїть у множині, значить перед нами складений підмет. Але якщо присудок стоїть в однині, то підмет буде простий, а підметова група – додаток: Плаче жінка з діточками в нетопленій хаті.

6. Поєднанням займенника *скільки, стільки* з іменником в орудному відмінку: Скільки в тиші чаїлося ласки, скільки в грубості – теплоти.

7. Сполученням прізвища, імені, по батькові однієї й тієї ж особи: Лариса Петрівна Косач-Квітка народилася...

8. Нерозкладним лексичним словосполученням: На озері почали водитися чорні лебеді. Білі ведмеді водяться на півночі.

9. Сполученням займенника у формі називного відмінка з займенником у формі родового відмінка з прийменником:

Кожен з нас те знав, що слави нам не буде.

10. Поєднанням займенника в називному відмінку з іменником в родовому відмінку: Хтось із бійців затягнув пісню.

11. Поєднанням слів *добіса, дочорта* з іменником у родовому відмінку:

Курей добіса назбиралось.

12. Цілим реченням: Той що греблі рве кружляє з Мавкою в танку.

13. Сполученням іменника, що має значення сукупності (гурт, отара, група) з іменником у родовому відмінку: Гурт хлопців підійшов до столу.

14. Власною назвою: Чумацький шлях – велике скупчення зірок.

Види присудка

Присудок – це головний член двоскладного речення, який вказує на модально-часову характеристику носія предикативної ознаки, перебуває у двобічному зв'язку з підметом і виражається спеціальною для присудкової функції формою. В залежності від способу вираження виділяється 8 типів присудків.

1. **Простий дієслівний присудок** виражається будь-якою часовою дієслівною формою або дієслівно-вигукowymi дієсловами: *Додому вони поверталися мовчки. Я буду говорити. А двері – рип, а сльози – кап.*

2. **Простий дієслівний ускладнений присудок** – може ускладнюватися повтором: *Росла, росла дівчинонька та й на горі стала. Ждала, ждала козаченька; повторенням одних і тих же дієслів у різних формах: Убити не вбили, тільки мої дівочі коси остригли; часткою взяв, взяла, взяли...: А чоловік взяв і втік. На Йвася глянула, взяла його тихенько сповила...; частками давай, ану, як і інфінітивом: Давай вони його по-своєму судить, трохи не цілі сутки. Як назліталось цієї птиці... Дрібнота як кинеться й давай місити...*

3. **Дієслівний складений присудок** складається з двох дієслівних форм, із яких одна – інфінітив, а друга – змінювані часові чи модальні форми допоміжних дієслів із фазовими, тобто модальними значеннями (дієслова з фазовими значеннями означають початок, тривалість, кінець): *Я закінчую писати лекцію*. Модальні дієслова вказують на вміння чи невміння.

Дієслівний складений присудок відзначається тим, що має суб'єктний інфінітив. Суб'єкт – це виконавець дії. Суб'єктний інфінітив – це інфінітив, дія якого відноситься до виконавця цієї дії (до суб'єкта дії):

Михась (суб'єкт) починає розуміти дідову мову.

Як допоміжні в складеному в дієслівному присудку можуть вживатися такі дієслова:

а) такі, що вказують на початок дії, продовження, завершення (фазові): *Дівчинонька ждала, ждала козаченька та й плакати стала* (почала); стати, почати, продовжувати, закінчувати, братися, переставати.

б) модальні: виражають бажання, можливість/неможливість, уміння:

Я хочу крізь сльози сміятись. Можеш вибратись друга і по духу брата. Бажаю так скінчити свій шлях. Думати, сподіватися, боятися, звикати, мати право, виявити бажання...;

в) в ролі допоміжного дієслова може виступати і предикативний прикметник чи дієприкметник: *рад, згоден, зобов'язаний, повинен, схильний, здатний...*

Рада б зірка вийти – чорна хмара заступає.

4. **Дієслівний складений ускладнений присудок** характеризується наявністю інфінітива основного дієслова, а також інфінітива допоміжного дієслова – фазового чи модального.

Я хочу (мод.) почати (фаз.) вивчати (осн.інф.) англійську мову.

Я рада була б закінчити (допоміжне) писати (основне) дипломну роботу у квітні.

Ми повинні вміти (модальне) добре маневрувати (основне дієслово) в горах.

Я не маю сили покинути тебе.

5. **Іменний складений присудок** характеризується тим, що саме з його допоміжного слова підметові приписується якась ознака в часі. До складу іменного присудка входить іменна частина (призв'язковий член) та зв'язка. Зв'язка може бути наявною, а може й не бути.

Зв'язка може мати такі значення:

а) ознака, що приписується підметові в часі, ще тільки формується: *ставати, стати, робитися, зробитися.*

Наймичкою тобі стану.

Уже він камінним зробився;

б) ірреальної ознаки: *здаватися, видаватися, ввижатися, снитися, уявлятися:*

Знов наснилась я собі босою, русокосою, простоволосою.

Картинами старих дитячих мрій здається далеч.

Брат видався мені постарілим;

в) означає, що ознака триває: *лишатися, зоставатися, доводити...*

Зостатися удовою, хоч і молодою, вже ж тяжко.

г) ознака, приписувана підметові, виступає його назвою: *зватися, називатися.*

Та, що менша, називалася Ганною.

Млин у мірошника був водяний, мірошник той Хомою звався.

Увага ! Слід розрізняти зв'язки і дієслова:

Стала (зв'язка) вчителькою.

Ішла вона по дорозі та й стала (дієслово) – однорідні присудки.

Зв'язку *бути* слід відрізняти від повнозначних слів:

Я в матері одна була (зв'язка).

Де ти була? – повнозначне дієслово.

Призв'язковий член, або іменна частина складеного присудка, виражається:

- 1) Називним відмінком іменника: *Поезія – це завжди неповторність.*
- 2) Іменником в орудному відмінку: *Тут перемогами стають мої поразки.*
- 3) Іменником в родовому відмінку, знахідному відмінку, місцевому (рідко).

Род.відм.: *А я, бідний, безталанний, без пари, без хати.*

Я панського роду, не ходила боса зроду.

Місцев.відм.: *Мій народ – в кайданах, мій народ – в задумі.*

Знах.відм.: *Восени Чіпка став за підпасича.*

4) займенниками різних розрядів у наз, ор., род. відмінках.

Наз.відм.: *Ми з тобою просто – ти і я.*

І тому для мене так трагічно те, що ти чиясь, а не моя.

Род.відм.: *З чого ти, Земле?*

Ти, може, із тих, кому завжди в путь?

Місцев.відм.: *Я не твій, я вірний тільки боротьбі. Але любов моя в тобі.*

5. Числівником: *П'ять і шість – одинадцять.*

6. Прикметником у наз.відм.: *А мирні ми тому, що завжди ми бійці.*

7. Прикметником в орудному відм.: *І була вона дуже ніжною, безпорадною, молодюю і, не будучи ще заміжною, уявляла себе вдовою.*

8. Прикметником у формі вищого ступеня: *Милої обличчя краще за всі зорі. Її усмішка ласкавіша сонця.*

9. Дієприкметником: *Я й досі не заквітчана.*

6. **Іменний складений ускладнений присудок** відрізняється від іменного тим, що з його складу поруч з тими компонентами, які є в іменному складеному прис., входить допоміжне дієслово фазового або модального значення. А також прикметники *радий, готовий, повинен, змушений, зобов'язаний*:

Я не кохаю тебе, не прагну дружиною стати (допоміжне дієслово з мод.значенням небажання).

7. **Прислівниковий складений присудок** (у школі він розглядається як іменний складений). У ролі призв'язкового члена виступає прислівник:

Се лісовим дівчатам небезпечно.

Се для мене складно.

Існують і інші види присудків, які трапляються набагато рідше.

Запитання для самоперевірки:

1. Яку одиницю мови називають простим реченням? Дайте загальну характеристику простого речення за структурою.
2. Яке речення називають двоскладним?
3. Які члени речення називають головними?
4. Що таке підмет? Назвіть структурні типи підмета й способи їх вираження.
5. Що таке присудок? Назвіть структурні типи присудка, схарактеризуйте способи їх вираження.
6. Сформулюйте правила вживання тире між підметом і присудком.

Практичний блок

Вправа 1. Знайдіть у поданих реченнях прості підмети, назвіть способи їх вираження.

1. Я дуже тяжко Вами відболіла (*Л. Костенко*). 2. Нехай тобі минуле наше в весняні ночі не встає (*О. Олесь*). 3. І кожне оте його «люби!», кожне оте «цілуй!», вилітаючи з гарних солов'їних грудей його, обгорталося пахощами бузку й конвалії (*Остан Вишня*). 4. Поранений просить водиці (*А. Малишко*). 5. Всі четверо... ствердно хитнули йому головами (*О. Довженко*). 6. Погомоніти з високим начальством було для Хоми втіхою (*О. Гончар*). 7. А над усім густо стелеться дух свіжого степового сіна (*С. Васильченко*). 8. Життя прожити – не поле перейти (*Народна творчість*). 9. Це – я, це я (*В. Винниченко*). 10. «Звенигора» в моїй свідомості відклалася як одна з найцікавіших робіт (*О. Довженко*). 11. Для самієвського полку це «там» зникало десь за річкою (*О. Гончар*).

Вправа 2. Знайдіть у наведених нижче реченнях складені підмети, визначіть способи їх вираження.

1. Ось вигулькнула з-за гори ціла колонія вітряків (*М. Коцюбинський*). 2. Навхрест дві зірки скотились і згасли над лісом (*М. Стельмах*). 3. Безліч довгих днів розлучили нас (*С. Крижанівський*). 4. Розмовляли ми з тобою сердечно і просто (*М. Рильський*). 5. «Запрягайте, хлопці, коні» – лине в небо молоде (*П. Тичина*). 6. Але багато з нас додому не прийшло (*В. Сосюра*). 7. Феодосійська галерея стала своєрідною школою мариністичного живопису (*О. Довженко*). 8. Яке це щастя – бачити тебе (*І. Муратов*). 9. Страшна газова гангрена вразила його руку (*О. Довженко*). 10. До весни в партизанському загоні нараховувалось біля ста чоловік (*П. Панч*). 11. Горить на сході мало не половина неба червоним

полум'ям (*І. Цюпа*). 12. Самі ж знаєте, неокласиком бути – силу терпіння треба... А бути сучасним письменником – значно легше (*Остан Вишня*).

Вправа 3. Перепишіть, підкресліть прості дієслівні та прості дієслівні ускладнені присудки, визначіть способи їх вираження.

1. Знаєш, Марку, коли б я був знав те, що тепер знаю, я був би не скомпонував тих повітальних віршів (*А. Чайковський*). 2. Голка все блись, блись (*Леся Українка*). 3. Я його давно маю на оці (*І. Франко*). 4. Лиш нам шуміти будуть віти (*В. Сосюра*). 5. Він співав би солов'єм, танцював би так, що аж куріло (*Ю. Збанацький*). 6. Боятися смерті – на світі не жити (*Народна творчість*). 7. Хай він стане та погляне мені в очі (*Є. Маланюк*). 8. Перед нами була тиха широка Десна (*О. Довженко*). 9. Люди орать, а ви руками махать (*Народна творчість*). 10. Ворог чинив дедалі упертіший опір (*О. Гончар*). 11. Перестріла мене Галя на вулиці та давай розпитувати про тебе (*О. Довженко*). 12. Отака серйозна тема, а ви хахоньки! (*О. Ковінька*). 13. А хтось візьми і пусти чутку (*М. Стельмах*). 14. Він їхав, їхав, а полю не було кінця (*О. Гончар*). 15. Галя мов не чула (*П. Мирний*). 16. В житті мене ти й знать не знаєш... (*І. Франко*).

Вправа 4. Перепишіть, знайдіть дієслівні складені та дієслівні складені ускладнені присудки, поясніть граматичний засіб вираження допоміжного слова.

1. Помалу потім став за розум братися (*С. Васильченко*). 2. Софія не думала спати лягати (*Леся Українка*). 3. А дівчата бояться ламати калину, кажуть, що то твої руки (*В. Голобородько*). 4. Зварич мав нагоду переконатися сам (*Р. Купчинський*). 5. Демид рад був приїхати додому (*Б. Грінченко*). 6. Ніхто мене не може присилувати жити на хуторі (*І. Карпенко-Карий*). 7. Очі не в змозі були одірватися від його карих очей (*А. Шиян*). 8. Ти зовсім мене не кохала, я був повинен забуть... (*О. Олесь*). 9. Я не маю сили покинути її (*Леся Українка*). 10. І залишився стояти дуб на злість усім вітрам і грозам (*І. Цюпа*). 11. Через нестатки та злидні мусило хлоп'я перестати ходити до школи (*А. Тесленко*). 12. Хома був мастак побалакать (*О. Гончар*). 13. Руки загорілі і нескорені подали напитися мені (*П. Филипович*). 14. Соломія уже старалася оддячити циганам за рятунок і захист (*М. Коцюбинський*). 15. Раз Жаба вилізла на берег подивиться та й трошечки на сонечку погріться (*Л. Глібов*). 16. І жадний примус, жадне зло їх не примусило скоритися! (*Є. Маланюк*).

Вправа 5. Знайдіть іменні складені та іменні складені ускладнені присудки, проаналізуйте засоби вираження допоміжного й іменного компонентів.

1. І ти ясна, і я прозорий, і душі наші мов пісні, і світ великий, незорий належить нам: тобі й мені (*В. Симоненко*). 2. Євген наче вражений громом

(*О. Гончар*). 3. Голова в мене – ого-го! (*З газети*). 4. Очі – два озерця морської води (*М. Коцюбинський*). 5. Шовкун – не остання спиця в колесі (*Панас Мирний*). 6. Яке це щастя – жити на землі! (*О. Довженко*). 7. Книга, що найсильніше на мене враження зробила в моїм житті, – це «Катехізис» Філарета (*Остан Вишня*). 8. Я – його друг. Це раз. Я – такий негарний. Це – два (*В. Винниченко*). 9. Тоня за старшу тут (*О. Гончар*). 10. О рідне слово, хто без тебе я? (*Д. Павличко*). 11. Весь обшир мій – чотири на чотири (*В. Стус*). 12. Критика критикою, а тон тоном (*Ю. Збанацький*). 13. Він рицар був високої мети, він ворог був лукавства і облуди (*М. Рильський*). 14. Село в снігах, і стежка ані руш (*Л. Костенко*). 15. Найдавніший час у розвитку планети Земля учені звать архейською ерою (*В. Уткін*). 16. Може, ми квітками, може, васильками станем – я і ти (*В. Сосюра*). 17. Залишилися вільними п'ять кімнат (*З газети*). 18. А ми не хотіли бути знищеними (*Ю. Збанацький*). 19. Багіров мусив себе вважати взводом (*О. Гончар*). 20. Волієш ти птицею стати, у небо злетіти, у вись? (*Леся Українка*).

Вправа 6. Перепишіть, розмежуйте іменні складені й бінарні присудки.

1. З кожним днем життя в циганській хатці робилося тяжчим та тяжчим (*М. Коцюбинський*). 2. Черешні тут росли високі й розкішні (*О. Гончар*). 3. Осінь танула, як воскова свічка, ставала все прозорішою й легшою (*М. Коцюбинський*). 4. Гонтар повертався додому стурбований (*Я. Баши*). 5. Ти берізкою лишилась в спогаді моїм (*С. Крижанівський*). 6. Шлях стелився їм далекий (*З. Тулуб*). 7. Низина, що приймала вночі фантастичні, непевні форми, видалась удень дуже гарною (*М. Коцюбинський*). 8. Осінній степ, погойдуючи світло й тіні, лежав тепер у чорних ранах (*М. Стельмах*). 9. Мелашка стояла ні в сих ні в тих серед хати (*І. Нечуй-Левицький*). 10. Гайсин ще довго сидів ошелешений (*Петро Панч*).

Вправа 7. Розмежуйте іменні складені й прислівникові складені присудки, визначіть граматичні засоби вираження призив'язкового компонента.

1. Моя хата скраю (*Народна творчість*). 2. Він не боїться осуду: остання любов – сильніша першої стократ (*І. Гнатюк*). 3. Це було прекрасно (*М. Коцюбинський*). 4. Вона прекрасна (*З журналу*). 5. Полон – це гірше, ніж смерть (*О. Гончар*). 6. Темрява в садку стала густіша (*М. Коцюбинський*). 7. Найстрашніше, мабуть, – це собі збрехати (*І. Світличний*). 8. Сказати – легко, зробити – важко (*Народна творчість*). 9. Тепер і мені стало лячно (*М. Стельмах*). 10. Все це було таке чуже та байдуже до Соломіїного горя, ще байдужіше, ніж плавні (*М. Коцюбинський*). 11. Хай величава мисль безмежжя сфер розоре, аби спокійніше було у небі зорям і зоряніше – людям на землі (*Г. Коваль*).

Вправа 8. У наведених реченнях знайдіть підмети й присудки, поясніть уживання або неживання тире.

1. Зозулі споконвічна суть – роки подарувати людям (*А. Таран*). 2. Жити – означає любити (*Ю. Мушкетик*). 3. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова (*Панас Мирний*). 4. Ми ж вищим розумом озброєні створіння (*М. Рильський*). 5. Я твій атом, в твоїй я орбіті, і другої не треба мені (*В. Сосюра*). 6. Нецирий друг мов решето (*Народна творчість*). 7. А небо тихе і безмовне (*В. Сосюра*). 8. Життя не нива, ні, вона дорога від бур – до зір (*Л. Дмитренко*). 9. Любить свій край – це для народу жити... (*В. Сосюра*). 10. Два на два – чотири (*З підручника*). 11. Город у Бондарихи – як квітник (*М. Волинець*). 12. Мовчання – не завжди згода (*Народна творчість*). 13. Це моя робота (*В. Винниченко*). 14. Ти – моя любов радості (*В. Винниченко*). 15. Тигр – ваш (*Остап Вишня*). 16. Гагара, розуміється, птиця (*Остап Вишня*). 18. Це – кімната Антоніни Павлівни? (*В. Винниченко*).

Вправа 9. Перепишіть, підкресліть підмети й присудки, схарактеризуйте їх типи.

1. Крові тої витекло чимало... (*М. Коцюбинський*). 2. Вік прожити – не ниву пройти гомінку (*А. Маллико*). 3. Не допусти, щоб світ зійшовся клином, і не присни, для чого я живу (*Л. Костенко*). 4. Я їй розказувати, а вона сміятись та радіти (*Марко Вовчок*). 5. Іван Франко цікавився не тільки французькими класиками і романтиками, але й символістами (*М. Рильський*). 6. Покупців у книгарні було всього чоловік п'ять (*А. Головка*). 7. Мати Федькова хап Федька і так торсонула (*В. Винниченко*). 8. Те її «Я тебе чекатиму» ніжно юрмилося десь в потаємному куточку Андрієвого серця (*З журналу*). 9. Став у церкві батько з сином (*П. Глозовий*). 10. Придержати язика вчасно – то нелегка річ (*П. Панч*). 11. Спершу був криком напустився на них, але вгамували його одразу (*А. Головка*). 12. Андрій пішов оглядати руїни (*М. Коцюбинський*). 13. Ви покинули майструвати, а ми вам нічого не кажемо (*І. Нечуй-Левицький*). 14. Ти ж майстер на всі руки (*С. Бортников*). 15. Андрій Григорович терпить не міг їздити з великим багажем (*В. Винниченко*). 16. Був я на землі, в небесах літав, соколом міг стать, але ним не став (*С. Крижанівський*). 17. Ніна звикла всюди бути першою (*В. Сосюра*). 18. Я йшов останнім і думав про діда Платона (*О. Довженко*). 19. А от розуміти землю тяжче (*М. Стельмах*). 20. Першою думкою в Остапа було довідатись, де вони (*М. Коцюбинський*).

Тема 5. Другорядні члени речення

Рекомендовані джерела інформації

1. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. Київ, Либідь, 1993.

2. *Демешко І. М.* Сучасна українська літературна мова : Синтаксис. Словосполучення. Просте неускладнене речення : навч. посіб. – [2-е вид., випр. і доп.]. Кропивницький : ПП «Центр оперативної поліграфії „Авангард”», 2017. 244 с.

3. *Демченко Н.Д., Чала А.Г.* Сучасна українська мова : практикум. Харків : ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2018. 100 с.

4. *Дудик П. С., Прокопчук Л. В.* Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2010. 380 с.

5. *Караман С. О.* Сучасна українська літературна мова : навч. пос. для студ. ВНЗ . Київ :Літера ЛТД, 2011. 560с.

6. Сучасна українська мова : Морфологія. [Текст] : підручник / за ред. А. К. Мойсієнко. Київ : Знання, 2013. 524 с.

7. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 516 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інтернет-ресурси 1. Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>
2. Словники України on-line від Українського лінгвістичного порталу. – Режим доступу: http://ulif.org.ua/ulp/dict_all/index.php Cite This for Me. – Назва з екрану. – Режим доступу: <https://www.citethisforme.com/>.
3. Сучасна українська мова: електронний підручник. Режим доступу: <http://www.mova.info/Pidruchn.aspx>

Теоретичний блок

Принципи класифікації другорядних членів речення

Проблема виділення другорядних членів речення викликає чимало дискусій у сучасному мовознавстві. Одні вчені дотримуються традиційного принципу, другі заперечують такий підхід, треті уточнюють традиційну класифікацію.

У вивченні другорядних членів речення виділяють класичний (традиційний) період і період сучасного мовознавства.

Класичний (традиційний) період – це 20-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст. (М. Греч, О. Востоков, Д. Овсянко-Куликовський, Л. Булаховський). Було виокремлено другорядні члени речення.

У період сучасного мовознавства – з 20-тих рр. ХХ ст., – було дано вичерпний аналіз другорядним членам.

Найбільш повно теорію другорядних членів розробив Ф.І. Буслаєв. Уточнив граматичний принцип, враховував типи зв'язків між словами: узгодження, керування, прилягання. Виділяв 3 другорядні члени: *високе дерево* – узгодження, значить означення, *посадив дерево* – керування, то додаток, *швидко посадив* – прилягання, то обставина.

Крім того, Ф.І. Буслаєв ураховував і логічний принцип (тобто значення другорядного члена). Наприклад, означення відповідає на питання *який? чий? котрий?* і означає ознаку; додаток вказує на предмет і відповідає на питання непрямих відмінків; обставина вказує на час, місце, причину, мету, спосіб дії тощо і відповідає на питання *коли? де? чому?* та ін. Але за цими двома принципами не завжди виходить: напр., *портфель Андрія* – керування, мав би бути додаток, проте питання *чий?* і воно домінує, тому це означення. *Поїхав до Києва* – куди? – то обставина. Ф.І. Буслаєв бачив цю суперечність, проте вважав її природною. Теорія Ф.І. Буслаєва дала поштовх у розвитку вчення багатьом ученим.

Терміни означення, додаток, обставина теж влаштовували не всіх. О. М. Пешковський (за типами зв'язків) виділяв керовані, узгоджені, прилягаючі другорядні члени (1933).

В. В. Виноградов вважав, що традиційне вчення про другорядні члени потребує докорінного перегляду.

Н.Ю. Шведова доводила: підмет з присудком – це ядро речення, усі інші слова поширюють ядро (1970). В «Русской грамматике» (1980) (за ред. Н. Ю. Шведової) речення розглядається із семантичного боку, тому виділено предикат, суб'єкт, об'єкт та поширювачі.

В українському мовознавстві другорядні члени із семантичного боку розглядав І. Р. Вихованець. Поділяв на прислівні другорядні члени (компоненти словосполучень) і детермінанти (на початку речення). Теорія І. Вихованця потребує детальнішого розгляду. У семантично елементарному простому реченні виділяє синтаксеми предикатні та субстанціальні. Предикатні синтаксеми формують структуру речення і поділяються на предикати дії (позначають діяльність: *хлопці косять траву*), предикати процесу (дія не передбачає активного виконавця: *квіти цвітуть*), предикати стану (певний стан у певний час: *мені сумно*), предикати якості (постійна ознака предмета чи явища: *дівчина висока*), локативні предикати (дієслова бути, перебувати, опинитися: *ми опинилися за селом*), предикати кількості

(учнів було шість). Субстанціальні синтаксеми підпорядковуються предикатам і поділяються на:

- суб'єктні (виконавець дії, носій ознаки: *ми співаємо, хлопця лихоманить*),
- об'єктні (предмет, на який спрямована дія: *садимо дерева, сестра старша за брата*),
- адресатні (вказує на когось, для кого відбувається дія: *присвятив віри матері*),
- інструментальні (знаряддя або засіб дії: *відкидаю сніг лопатою, вистрілив із пістоleta*),
- локативні (місцезнаходження: *сидів у саду*).

Решта синтаксем належить до вторинних. Синтаксеми з обставинною семантикою належать до адвербіальних і поділяються на:

- часові (*після дощу пахнуть квіти*),
- причинові (*через поломку двигуна машина зупинилась*),
- цільові (*йду напитися води*),
- допустові (*всупереч надіям, ми спізналися*),
- умовні (*не знаючи броду...*).

Модальні синтаксеми виражають ставлення мовця до повідомлюваного: *ми, на жаль, погано знаємо іноземні мови*. Атрибутивні синтаксеми вказують на різні ознаки предметів (*струнка тополя*).

Сучасний погляд науковців: другорядні члени речення – це поширювачі (синтаксеми, що поширюють головні члени, одні одних чи речення). Поділяють так: **прислівні** (у словосполученнях), дуплексиви (О. Б. Сиротиніна, з двобічним зв'язком), **корелятиви** (прикладки), **детермінанти** (ситуанти).

Ми будемо дотримуватися традиційного погляду на другорядні члени речення, тобто визначати другорядні члени за питаннями (*писати олівцем – чим?, їхати дорогою – де?, вити вовком – як, ніс гачком – який?*), за граматичною аналогією (*Мамі подарували велику, гарну, у лапатах квітках хустку*).

Визначаємо, що **другорядні члени речення** – це повнозначні слова, які доповнюють, уточнюють, конкретизують, пояснюють головні члени або інші другорядні члени речення.

Прямий і непрямий додатки, способи їх вираження

Додаток – це другорядний член речення, який служить для граматичного вираження об'єкта дії, стану або ознаки і відповідає на питання непрямих відмінків. Найвиразніша семантична ознака додатка – його предметне значення. Хоча він вказує не тільки на об'єкт (*пекти хліб, створювати картину*), а на суб'єкт (*пишеться студентами, намальована художником*), адресат дії (*принести матері, розповідати братові*), знаряддя дії (*писати олівцем, різати ножем*), предмет порівняння (*кращий за батька, вищий за мене*).

За будовою додатки бувають **прості** (виражаються одним словом) та **складені** (зі сполучення слів: *склав два вірші*).

Залежно від того, як дія поширюється на предмет, додатки бувають прямі і непрямі.

Прямий додаток означає об'єкт, на який безпосередньо переходить чи спрямовується дія присудка. Прямий додаток залежить від перехідних дієслів: *відкрити закон, дивувати публіку, виконувати завдання*; безособових дієслів: *лихоманить мене*; дієприслівників: *читаючи книгу*; категорії стану: *жаль його*.

Найчастіше виражається у формі Зн. в. без прийменника:

- іменником, займенником чи субстантивом: *косять траву, люблю тебе, почув «тук-тук», ненавиджу в собі старе, вовк і лічене бере*;
- неподільним словосполученням: *відвідали Олену Василівну, ви нагадали мені одного друга, Кайдашиха витягла два сувої полотна, жінки наварили казан картоплі, переглянула кілька журналів*;
- числівником: *п'ять помножити на п'ять*.

До **прямого** додатка відносять і форми іменника у Р. в. без прийменника:

- коли є частка не біля присудка: *батого з піску не сплетеш, законів боротьби не зламати*;
- коли вказує на частину від цілого: *випити молока, принесли хліба, хочу квасу, купити олії*,
- коли є вказівка на неозначену кількість предметів: *дістати зошитів, куплю кавунів, розводять голубів*;
- коли Зн. в. і Р. в. збігаються: *зрубав дуб – зрубав дуба, купив олівець – купив олівця, чорнобривців насіяла мати*;
- коли додаток (неістота) залежить від предикативів жаль, жалко: *жаль часу, грошей, землі*.

Непрямий додаток означає об'єкт, на який дія безпосередньо не спрямована, а лише якоюсь мірою його стосується. У реченні залежить: від неперехідних дієслів: *зустрілися з товаришем, вклонялися землі*; від перехідних дієслів, що виражаються у непрямих відмінках: *купити подарунок матері, вишиваю хустку шовками*; від дієприкметників: *написаний письменником, виконана учнями вправа*; прикметників: *дорогий для мене, вдячний матері*; віддієслівних іменників: *запуск ракети, ремонт трактора, підживлення озимини, будівництво заводу*; прислівників (категорії стану): *сумно без тебе*.

Непрямий додаток виражається:

- іменниками, займенниками, субстантивами у непрямих відмінках: *моєму щастю нема меж, я принесу тобі удачу, полоненим дали відпочити*;
- нерозкладними словосполученнями: *кожному з відвідувачів запропонували каву, розповідають про «Чорнобильську мадонну» І. Драча*;
- об'єктним інфінітивом: *прошу вас виконати завдання*;
- суб'єктним інфінітивом, що залежить від дієслів на означення процесів мовлення, мислення, психічного чи фізичного стану: *думати, забути, обіцяти, боятися, соромитися, стомитися – вона думала розповісти про свою таємницю; студенти обіцяли вивчити лекцію*.

Узгоджене і неузгоджене означення, способи їх вираження

Означення – це другорядний член речення, який служить для граматичного вираження ознаки предмета і відповідає на питання *який?, чий?, котрий? у скількох?* В узагальненій ознаці предмета об'єднуються:

- власне ознака: *кохана дівчина, сонячна посмішка*,
- ознака за дією: *нахмурене небо*,
- присвійність: *люблю поезію Ліни Костенко*,
- порядок при лічбі: *третій вагон*,
- кількісна характеристика: *у двох друзів*.

За способом підрядного зв'язку означення поділяють на узгоджені та неузгоджені.

Узгоджені поєднуються з означуваним словом зв'язком узгодження і виражаються:

- прикметниками: *рідне місто, яскраве сонце*,
- дієприкметниками: *прочитана книга, зорані поля*,
- займенниками: *наш край, моя домівка*,
- порядковим числівником: *десятий будинок*,

– кількісним числівником у непрямому відмінку: *трьом командам вручили нагороди, у багатьох студентів,*

– прикметниковими та дієприкметниковими зворотами: *туман, схожий на молоко, оповив місто; хліба, скупані дощами, ясніли на сонці.*

!!! **Не є узгодженими означеннями:** прикметники, що є складовими фразеологічних чи стійких синтаксичних сполучень: *ахіллесова п'ята, Кривий Ріг, мовний апарат.*

Неузгоджені означення поєднуються з означуваним словом зв'язком керування та прилягання: *твори Шевченка, бажання вчитися, дорога ліворуч.*

Виражаються:

– ІМЕННИКАМИ у непрямих відмінках з прийменникам або без них:

Р. в. а) приналежність: *хустка матері,* б) частина від цілого: *крило птаха, шибки вікон, берег озера,* в) відношення до простору, місця, колективу: *стени України, рослини лісу,* г) словосполучення: *вчитель початкових класів, країни народної демократії, зброя часів Богдана Хмельницького, людина доброї вдачі, дівчина років вісімнадцяти,* г) матеріал: *ваза з кристалю, перстень із золота, пам'ятник з граніту,* д) походження, місце перебування: *шахтарі з Донбасу, дівчина з села,* е) призначення: *банка з варення, зошит для нот,*

Зн. в. з прийм.: а) призначення: *план на квартал, право на освіту, міст через Черемош,* б) якість: *зошит у клітинку, плаття в смужку,*

Ор. в. з прийм.: а) наявність чогось: *мотоцикл з коляскою, квартира з ремонтом, хлопець з карими очима, сорочка з низьким комірцем,*

М. в.: *хлопчик у рябенькій сорочці, черевики на гумовій підшві, дядько по матері, друзі по групі, розмова по щирості.*

Отже, ім. + ім. = означення (крім винятків).

– ПРИСВІЙНИМИ ЗАЙМЕННИКАМИ: його, її, їх (бо незмінні), вони стоять у препозиції: *його книга, її дитя,*

– ІНФІНІТИВОМ: *бажання зустрітися, уміння працювати, думка придбати, талант зображати,*

– ПРИСЛІВНИКОМ: *розмова віч-на-віч, кава по-варшавськи, читання вголос, стрижка наголо, їзда сидячи,*

– НЕРОЗКЛАДНИМИ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ: *донька нівроку собі, люди в білих халатах.*

Труднощі розмежування додатка і узгодженого означення

Можна використовувати різноманітні прийоми-перетворення:

1) заміна неузгодженого означення узгодженим: *сік із яблук – яблучний, шапка брата – братова;*

2) перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у сполучення підмета з присудком; означення – підмет, іменник – присудок-дієслово: *шепіт трави – трава шепоче, сум матері – мати сумує;*

3) перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у речення з присудком *давати*; означення стане підметом, слово – додатком: *вогонь багаття – багаття дає вогонь, тінь від абажура – абажур дає тінь;*

4) заміна неузгодженого означення поширеним узгодженим означенням чи підрядним означальним: *тепло багаття – тепло, що йде від багаття, плаття з шовку – плаття, пошите з шовку.*

Прикладка як різновид означення

Прикладка – це особливий вид означення, яке виражається іменником чи субстантивом, указує на ознаку предмета і дає йому другу назву. Відповідає на питання: *хто саме? що саме? який саме?*

Зв'язок означуваного слова з прикладкою – кореляція (узгоджені у відмінку – *місто Умань*) або прилягання (коли назва незмінна – *на зупинці «Площа Шевченка»*).

Прикладка – це образна, метафорична назва, службове або почесне звання.

Значення прикладок:

1) характеристика особи:

– за національністю – *дівчинка-українка,*

– за професією, родом занять – *лікар-терапевт, агроном-садовод, інженер-конструктор,*

– за місцем проживання: *хлопці-харків'яни,*

– віком: *хлопець-підліток,*

– родинні стосунки: *дівчата-сестрички,*

2) якість або властивість предмета: *дуб-велет, Вовчик-братик, воїни-переможці,*

3) власну назву при загальній: *газета «Бульвар», парк ім. Черняхівського, готель «Україна», ріка Дніпро,*

4) видову назву при родовій: *звіробій-трава.*

Труднощі розрізнення прикладки й означуваного слова.

1. У загальних назвах означуване слово ширше за обсягом, прикладка має вужче значення: *солдат-ветеран*. 2. Іноді допомагає контекст: а) *Гори навкруги... далі ці зеленуваті гори-хвилі будуть менші...* б) *А Дніпро мов підслухав: широкий та синій підняв гори-хвилі*. 3. Якщо у словосполученні є загальна назва і власна, то прикладкою є власна: *ріка Дніпро, місто Київ*. 4. !!! Не змішувати прикладки:

– зі складними словами-назвами: *горе-біда, буря-негода, батько-мати, хліб-сіль, жито-пшениця*;

– зі складними термінами: *будинок-музей, хата-читальня, вагон-ресторан, плац-палатка*.

Розділові знаки при прикладці

Дефіс ставиться:

– якщо прикладка – власна назва і стоїть у препозиції: *Дніпро-ріка (але ріка Дніпро)*,

– якщо прикладка – загальна назва і стоїть у постпозиції: *партизанка-підпільниця, жінка-трактористка*,

– коли терміни (рід + вид): *павук-тарантул, жук-короїд, льон-довгунець*.

Дефіс не ставиться:

– якщо родове поняття + видове-прикладка: *голуб вертун, риба акула, трава звіробій, пшениця арнаутка*. Але коли навпаки – вид + рід – дефіс ставиться: *звіробій-трава*.

Ланки ставляться, якщо прикладка – назва підприємства, готелю, книги тощо: *кафе «Смак»*. **Ланки не ставляться**, коли прикладка – назва автобусного чи залізничного маршруту: *автобус Умань–Київ*. Або ж є слово імені: *фабрика імені Рози Люксембург*.

Семантико-синтаксичні різновиди обставин

Обставина – це другорядний член речення, який служить для граматичного вираження різних обставин дії, стану або ознаки і відповідає на питання *де? коли? чому?* та ін.: *Іду я тихою ходою (як?)*.

Обставини виражаються:

1) незмінними формами: прислівниками, дієприслівниками, інфінітивами, фразеологізмами: *довкола спалахують вогні, ішли співаючи дівчата, бабуся сіла одпочити, друзі жили душа в душу,*

2) відмінюваними формами: іменниками в О. в. без прийменника або в непрямих відмінках з прийменниками: *іду лугом, протягом дня ми чекали на тебе,*

3) лексичними або синтаксичними словосполучення: *все це він охотив одним поглядом.*

Обставини стосуються, як правило, дієслів, дієприслівників та дієприкметників, категорії стану, рідко – прикметників та прислівників.

За значенням виділяють 8 розрядів обставин: способу дії, міри і ступеня, часу, місця, причини, мети, умови, допусту.

1. ОБСТАВИНИ СПОСОБУ ДІЇ дають якісну характеристику дії чи стану або означають спосіб здійснення дії чи вияву ознаки, відповідають на питання: *як? яким способом?* Виражаються:

– прислівниками: *біг швидко, зустрівся зі смертю віч-на-віч, не дивися так привітно, яблуневоцвітно.* Ще прислівники способу дії: *радісно, весело, тихо, спокійно, гуртом, поодиноці, вроздріб, удвох, вкупі та ін.*

– дієприслівниками (зворотами): *бігли не зупиняючись; зупинилися, замилувавшись зоряним небом,*

– іменниками в О. в.: *полинула ластівкою,*

– іменниками з прийменниками або без них: *сніг співа на різні гами, живемо у добрі, ланцюг упав з брязкотом,*

– фразеологізмами: *сиджу склавши руки, ходить голову повісивши, дихаю на повні груди.*

2. ОБСТАВИНИ МІРИ І СТУПЕНЯ характеризують інтенсивність або міру вияву ознаки, відповідають на питання: *якою мірою? як часто? як багато? у скільки разів?* Виражаються:

– прислівниками: *дуже, надзвичайно, виключно, трохи, ледве, до нестями, вищерт, вкрай, доволі, дотла, догола, допізна, двічі, до останку,*

– іменниками в О. в. та в ін. в. з прийменниками або без них: *іди, іди, дощук, цєбром, відром, дійницею; змкли до нитки, залите до половини, ситий по горло,*

– фразеологізмами: *грошей – кури не клюють, не раз і не два ходив тут,*

– числівниково-іменниковими словосполученнями: *зупинялися три рази.*

3. ОБСТАВИНИ ЧАСУ характеризують дію чи ознаку за їх відношенням до певного часу, відповідаючи на питання: *коли? з якого часу? до яких пір? як довго?* Виражаються:

– прислівниками: *влітку, восени, завтра, щодня, сьогодні, зразу, довіку, з року в рік, з дня на день* та ін.

– дієприслівниками (зворотами): *попрацювавши добре, пішли;*

– іменниками з прийменниками або без них: *день і ніч хлющить дощ, цілу ніч не змовкали солов'ї, прийшов після вечері, дружили за студентських часів, говорили за обідом, розійшлися перед світанком,*

– числівниково-іменниковими словосполученнями: *кілька годин піде дощ, зустріч відбудеться о восьмій,*

– фразеологізмами: *прокинулися до схід сонця.*

4. ОБСТАВИНИ МІСЦЯ дають просторову характеристику дії, стану чи ознаки, відповідають на питання: *де? куди? звідки?*

Виражаються:

– прислівниками: *тут, там, туди, де, кругом, спереду, далеко, поруч, звідти* та ін.,

– іменниками з прийменниками або без них: *іду шляхом, тече вода зпід явора, місяць над селом, живемо на Україні,*

– фразеологізмами: *пішов світ за очі, на легкий хліб.*

5. ОБСТАВИНИ ПРИЧИНИ вказують на причину, підставу виникнення дії чи ознаки, відповідаючи на питання: *чому? з якої причини? через що?* Виражаються:

– прислівниками: *згарячу, здуру, знехотя, знічев'я, зозла, зопалу, спересердя, спрожогу, сп'яну,*

– дієприслівниками (зворотами): *замислившись, не помітив протягу, побачивши друга, зворушився до сліз,*

– іменниками в непрямих відмінках з прийменниками: *дух перехопило від щастя, з радощів мало не збожеволів, стогне від болю, посивів з горя, од хвилювання все забув,*

– прийменниковими конструкціями: *з приводу..., з нагоди..., у зв'язку..., завдяки..., внаслідок...,*

– фразеологізмами: *заснув від нічого робити.*

6. ОБСТАВИНИ МЕТИ вказують на мету дії чи стану, відповідають на питання: *з якою метою? навіщо?* Виражаються:

– прислівниками: *зумисне, навмисно, навіщо, наперекір, на зло, на показ,*

– дієприслівниками (зворотами): *бажаючи перемогти, ми сконцентрували усі сили,*

– іменниками в непрямих відмінках з прийменниками для (задля), ради (заради), від, до, в, на, по: *для щастя працюємо, від дощу сховали, пишу на незабудь,*

– прийменниковими конструкціями: *з метою, в інтересах, на честь, в ім'я,*

– фразеологізмами: *на всяк випадок,*

– інфінітивами (до них проситься сполучник щоб): *пішли попроситися, взяв перевірити, прийшов розказати, прилягла спочити.*

7. ОБСТАВИНИ УМОВИ вказують на умову, за якої відбувається чи може відбуватися дія, відповідають на питання: *у якому випадку? за якої умови?* Виражаються:

– дієприслівниками (зворотами): *не знаючи броду, не лізть у воду, зробивши діло, гуляй сміло, лежачи, і сокира ржавіє,*

– іменниками в М. відм. з прийменником при (за): *при наявності, при нужді,*

– прийменниковими конструкціями: *на випадок..., в разі..., у випадку.*

8. ОБСТАВИНИ ДОПУСТУ вказують на умову, всупереч якій відбувається дія. Відповідають на питання: *незважаючи на що? всупереч чому?* Виражаються: – іменниками в непрямих відмінках з прийменниками *попри, наперекір, всупереч, незважаючи на:* *всупереч сподіванням, фільм виявився нецікавим, попри всі перешкоди домігся свого.*

Труднощі розмежування додатків та обставин. Важко визначити другорядні члени, виражені іменниками у непрямих відмінках з прийменниками чи без них. Тоді треба враховувати: належність до тієї чи іншої частини мови, інтонацію та порядок слів у реченні, контекстуальне значення. *У нас уже солов'ї хрипнуть від радіації (від чого? чи чому?).*

!!! Фразеологізми не подрібнюються: *він бере її на кпини, щось процідив крізь зуби, Ігор взявся за розум, хлопці дали драла.*

1. Розмежовуючи додаток і обставину, треба пам'ятати, що в обставинах відбувається ослаблення предметного значення (у додатках – залишається): *мати вийшла за село (куди?), подивлюся на вашу піч (на що?).*

2. Практичні прийоми:

– зіставлення аналізованої форми з іншими (наявними чи можливими): *Ранки у червні зустрічають день ясно відкритим поглядом, зустрічають усміхнено, довірливо, з чисто дівочою наївністю і ледь прихованою соромливістю (як?) (М. Ст.);*

– враховувати конкретність чи абстрактність іменника: *дивитися на товариша (на кого?), дивитися на схід (куди?), говорив з друзями (з ким?), говорив з упевненістю (як?),*

– прийом перетворення аналізованої конструкції на іншу, типову для певного синтаксичного значення: *показали на суботнику (де? коли? на чому?) – під час суботника (коли?),*

– зважати на синтаксичну синоніміку можливих морфологічних форм: *пройшов кілометр (багато), відійшов на кілька метрів (трохи), тягеться на кілька кілометрів (далеко), повітря пахло осінню (поосінньому), дивився жалісними очима (жалісно).*

Запитання для самоперевірки:

1. Які речення називають поширеними? Непоширеними?
2. Що таке означення? Які типи означень розрізняють? Назвіть способи їх вираження.
3. Який член речення називають додатком? Назвіть типи додатків, схарактеризуйте способи їх вираження.
4. Що таке обставина? Які типи обставин виділяють? Назвіть основні способи їх вираження.

Практичний блок

Вправа 1. Знайдіть у поданих реченнях означення, визначіть їх тип і спосіб граматичного вираження.

1. Під деревом стояла дивної краси висока молода красуня в білому убранні, в червоній шапочці на голові (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Хочете почути найулюбленішу казку мого дитинства? (*В. Дрозд*). 3. Знаєш, Наташо, мені Андрій часто нагадує Віктора в молодості (*О. Бойченко*). 4. Опоені медовим ароматом бджоли гудуть у білі квітів невидимим хором (*Н. Королева*). 5. Я дивлюсь на заплакані очі твої, на покірно похилені плечі (*В. Сосюра*). 6. За одного вченого двох невчених дають (*Народна творчість*). 7. Сімсот соколят на одній подушці сплять (*Народна творчість*). 8. Тяжко в світі жити сироті без роду (*Т. Шевченко*). 9. Сім'ю Вихорів також зустрів цей свіжий луговий запах (*Г. Тютюнник*). 10. У тихій річці біля латаття плавала дівчинка років семи (*О. Довженко*). 11. На голові він мав вінок з помарнілих рож (*О. Пчілка*). 12. Голубиш ідею здійснення мети (*П. Тичина*). 13. Її хвилювання передається мені (*С. Васильченко*).

14. Ти рух вперед безумно любиш; ти любиш до кінця іти (*П. Тичина*).
15. На узбіччі путівця пробивається перша прозелень ромену, тонконогу і споришу (*І. Цюпа*). 16. І голос Байрона з-за моря лине на голос Кобзаря (*М. Рильський*). 17. Казкою видається повість про давні часи і давніх людей (*І. Франко*). 18. Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків (*М. Коцюбинський*).

Вправа 2. У наведених реченнях знайдіть прикладки, поясніть правила їх написання.

1. Першу друкарню на Поділлі закладено в селі Панівцях, в семи верстах від міста Кам'янця-Подільського (*І. Огієнко*). 2. Полковник Кричовський стримано посміхнувся, але разом з тим і гірко скривив уста (*П. Панч*). 3. І це дівчина-звіроловка, переможниця страхіть усяких! (*І. Багрянний*). 4. І я, здавалось, молодим співаю пісню «Горлицю» (*П. Воронько*). 4. Вкраїна-мати нахилила нам небо – найвищий, найсвятіший обеліск (*М. Дмитренко*). 5. За Смотрич-рікою, попід горою, в багрянці зажурений ліс (*А. Яворський*). 6. Освітлений вогнями, підходить пароплав «Тарас Шевченко» (*О. Довженко*). 7. Розцвіли дзвіночки-квіти, ніжні дзвони із блакиті (*О. Олесь*). 8. Часом і той Баглай-студент з'являється (*О. Гончар*). 9. В Путивлі-граді вранці-рано співає, плаче Ярославна! (*Т. Шевченко*). 10. Летить бджола-золотоноша – несе пахучий пил зорі (*П. Засенко*).

Вправа 3. У поданих нижче реченнях знайдіть додатки, визначіть їх тип і спосіб граматичного вираження.

1. Ми володарі степу і баских табунів (*Л. Костенко*). 2. Узяла муки пшеничної, замісила водою (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 3. Софійку аж тіпало від образи та злості (*А. Дімаров*). 4. Я такої смерті не боюсь! (*Є. Плужник*). 5. Сім глин беру для віщого замісу, сім вод несучу із київських криниць (*Н. Кащук*). 6. Бажав я для скованих волі, для скривджених кращої долі і рівного права для всіх... (*І. Франко*). 7. Черниш наказав розвантажити коней і відправити їх назад з двома бійцями (*О. Гончар*). 8. Відкриття Коперника зробило революцію в світогляді людей, в їхньому розумінні природи та способах пізнання її (*З підручника*). 9. Він одказував старостам ні се ні те (*І. Нечуй-Левицький*). 10. І кожне «ні» – вогненне чує «так» (*М. Рильський*). 11. Учора думав про сьогодні (*З журналу*). 12. Війна з німцями вибухнула в той рік, коли я закінчував Полтавське землемірне училище (*П. Панч*). 13. Хіба од верховіть летючий вітер можна відділити?! (*М. Рильський*). 14. Пожадливого гроші розпалюють, а не насичують (*Народна творчість*).

15. Сосновий ліс перебирає струни над берегами вічної ріки (*Л. Костенко*).
16. Старше покоління – свідок іншого життя (*М. Коцюбинський*).

Вправа 4. Знайдіть у поданих реченнях обставини, визначіть їх типи, поясніть способи їх граматичного вираження.

1. Як світ новий з старого збудувать? (*Леся Українка*). 2. Через шляхи, через мости у надвечір'я голубе під твій улюблений мотив весна пішла шукать тебе (*В. Муха*). 3. І тридцять літ, і триста літ, зелені склавши крила, верба стояла край воріт і стиха говорила (*В. Колодій*). 4. Увечері посумую, а вранці заплачу (*Т. Шевченко*). 5. Нащо, нащо тобі питати, чи я люблю тебе, чи ні... (*О. Олесь*). 6. Голосов прискорив біг, намагаючись відірватися, віддалитися від надто сильного суперника (*В. Собко*). 7. Ти ж так мене чекав... казав, що «з фронту скоро Володька галіфе для мене привезе»... (*В. Сосюра*). 8. Поспішають Подолом трамваї (*Г. Чубач*). 9. А дуб стоїть незламно всім напастям наперекір (*І. Цюпа*). 10. Діденко у Вітровій Балці був тепер нечасто (*А. Головка*). 11. Повечерявши, полягали спати (*Панас Мирний*). 12. Та при такій погоді треба ще подумати про купівлю (*М. Стельмах*). 13. Першого грудня 1991 року український народ висловився за свою повну незалежність (*З газети*). 14. Зопалу я звівся на ноги (*Ю. Збанацький*). 15. Не кажи нікому, не кажи нікому, що ти своє серце віддала другому. І собі на горе, і мені на муку, тільки залишила пісню про розлуку (*Т. Курчик*). 16. Батько, зачувши сварку, люто накричав на них (*Г. Тютюнник*). 17. Чого являєшся мені у сні? (*І. Франко*). 18. Не міг мені Іван ні сіло ні впало писати любовні листи (*В. Винниченко*). 19. З двозначності моя душа мертвіє (*С. Йовенко*). 20. Брати жили, як то кажуть, душа в душу (*М. Рильський*).

Вправа 5. Перепишіть речення, з'ясуйте синтаксичні функції інфінітива.

1. Люди вдивлялися в ясне небо і боялися думати про найстрашніше (*А. Бондарчук*). 2. Ми йдемо вам відплатить за сльози, кров, за муки (*В. Сосюра*). 3. Я тобі наказую мовчати, з коня я не зійду (*Ю. Яновський*). 4. Біда забрала в мене щастя радіти теплому дощу (*Г. Чубач*). 5. Колись у селах України парубоцтво мало звичай в ніч під Великдень розпалювати вогонь (*О. Воронай*). 6. Бути чабаном – це не просто прогулюватись з гирлигою до степу та їсти кашу чабанську (*О. Гончар*). 7. На Лівобережжі в ніч під Великдень ходять на кладовище просити прощення у батька і матері ті, кого прокляли покійні родителі (*О. Воронай*). 8. Один ще змалку вдатний Шпак у Щиглика співає навчився (*Л. Глібов*). 9. Привели його в світлицю і кажуть співати для прослухання величного товариства... (*О. Пчілка*).

Вправа 6. Перепишіть, підкресліть другорядні члени речення, визначіть їх типи й поясніть умови їх розрізнення. Виконайте синтаксичний розбір п'ятьох простих речень.

1. Собі на лихо й нам усім на лихо лежиш ти винуватий без вини (*З Інтернету*). 2. Знов мусить іти до того ж пана, працювати від зорі до зорі... (*М. Олійник*). 3. На площу вискочив осідланий кінь без вершника (*А. Шиян*). 4. На схрещенні доріг з села до застави білими стовпами пилюги здіймалися вгору вихори (*В. Бабляк*). 5. В далечінь холодну без жалю за літом синьоока осінь їде навмання (*В. Сосюра*). 6. А хто змалював наших босоногих мадонн із сапкою в руках чи серпом на плечі та дитям біля персів?.. (*М. Стельмах*). 7. Сонце весело сміялось з неба золотим сміхом (*Б. Грінченко*). 8. Після третіх півнів він вийшов на просторе шкільне подвір'я (*М. Стельмах*). 9. Вийшла я на Княжу гору глянути на красень Львів (*А. Турчинська*). 10. З Києвом зв'язували мене далекі згадки з дитячих літ (*В. Самійленко*). 11. Вона кинулася на шию до своєї матері й гірко заплакала (*Б. Грінченко*). 12. Високі гори обступають її з трьох сторін амфітеатром (*І. Нечуй-Левицький*). 13. Під дощем берізка біла край дороги на горбі ронить сльози голубі (*М. Шпак*). 14. Пшеницю сіяти ми любим для щастя людського й добра (*Ф. Малицький*). 15. У Вітровій Балці жив його дядько по матері (*А. Головка*). 16. Можна було подумати, що то кошари для овець, а не хати для людей (*І. Нечуй-Левицький*). 17. Замислившись, Євген не помітив, як підійшов до нього Роман Блаженко (*О. Гончар*). 18. Згадка про Наталку дряпнула по душі (*Ю. Мушкетик*). 19. Способом накладання фарб майстер також підсилює ефект світла (*І. Барківський*). 20. А по Печерській горі росла тоді скрізь дика пуша (*П. Куліш*).

Тема 6. Односкладні речення

Рекомендовані джерела інформації

1. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. Київ, Либідь, 1993.
2. *Демешко І. М.* Сучасна українська літературна мова : Синтаксис. Словосполучення. Просте неускладнене речення : навч. посіб. – [2-е вид., випр. і доп.]. Кропивницький : ПП «Центр оперативної поліграфії „Авангард”», 2017. 244 с.
3. *Демченко Н.Д., Чала А.Г.* Сучасна українська мова : практикум. Харків : ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2018. 100 с.
4. *Дудик П. С., Прокопчук Л. В.* Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2010. 380 с.
5. *Караман С. О.* Сучасна українська літературна мова : навч. пос. для студ. ВНЗ . Київ :Літера ЛТД, 2011. 560с.
6. Сучасна українська мова : Морфологія. [Текст] : підручник / за ред. А. К. Мойсієнко. Київ : Знання, 2013. 524 с.
7. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 516 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інтернет-ресурси 1. Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>
2. Словники України on-line від Українського лінгвістичного порталу. – Режим доступу: http://ulif.org.ua/ulp/dict_all/index.php Cite This for Me. – Назва з екрану. – Режим доступу: <https://www.citethisforme.com/>.
3. Сучасна українська мова: електронний підручник. Режим доступу: <http://www.mova.info/Pidruchn.aspx>

Теоретичний блок

Сутність, типологія, історія вивчення односкладних речень

Односкладним називають речення, граматична основа якого складається з одного головного члена, що передбачено структурою речення (другого головного члена не може бути взагалі або формально його можна встановити, але відсутність його не створює враження неповноти речення).

Порівняймо: *Трава вкрита росою. Траву вкрило росою* (підмета немає, і потреби в ньому нема). Або: *Учителя і дерево пізнають по плодах* (підмета

нема, але його можемо відтворити). *Учися не до старості, а до смерті*. У цих реченнях синтаксичний центр складається з одного головного члена, і для повноти вони не потребують другого головного члена.

NB! Слід говорити не підмет і не присудок, а **головний член підметового (присудкового) типу**.

Односкладні речення (ОР) здебільшого повні (неповні лише в тому разі, коли чітко видно пропущений член). *Зима. Холодно. Чекаємо на прихід ніжно-теплої весни*. Порівняймо: *Усім дозволили співати. І навіть мені*.

Традиційно (за морфологічними ознаками головного члена) ОР поділяються на **іменні** (головний член підметового типу; виражається субстантивною формою); **дієслівні** (головний член присудкового типу, виражається дієслівними формами) та **прислівникові** (головний член присудкового типу, виражається предикативними прислівниками та категорією стану).

Історія розвитку поняття. Спочатку ОР поділялися за формою вираження головного члена на *безособові; неозначено-особові; номінативні*. Потім ще виділили *узагальнено-особові; інфінітивні* (у О. Пешковського, 1933).

В українських підручниках користувалися такою ж класифікацією, тільки вживали інші терміни. О. Синявський (1931) виділяє *безпідметові речення; речення з відносною безпідметовістю (неозначено-особові, узагальнено-особові); безприсудкові (називні)*.

У «Підвищеному курсі української мови» Л. Булаховський (1931) ділить на *безпідметові (безособові); називні*.

У «Курсі сучасної української літературної мови» (1951) (за ред. Л. Булаховського) установилися назви *безособові (+ інфінітивні); відносно-безособові; узагальнено-особові; неозначено-особові; називні*.

Далі розвинув класифікацію О. Шахматов (1941, «Синтаксис русского языка»). Він зафіксував *означено-особові, генітивні речення*. Під впливом його вчення у 60–70-х рр. автори українського підручника почали виділяти *означено-особові речення*. Слідом за О. Пешковським – *інфінітивні*. Така класифікація – непослідовна. *Означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові – за способом вираження особи*. *Безособові, інфінітивні, номінативні – за морфологічними ознаками*. Щоб уникнути цього, ОР ділять на *дієслівні та іменні*. А потім за 43 значенням.

Новітні погляди Н.Ю. Шведової полягали в тому, що вона відмовилася від традиційної класифікації. Мовознавиця виділяє:

- однокомпонентні типи: 1) відмінювано-дієслівні (безособові

(Доцить); неозначено-особові (Читають)); 2) невідмінювано-дієслівні (іменні (Ранок), інфінітивні (Сидіти!), прислівникові (Потеплішало));

– двокомпонентні типи: *Забороняється байдикувати. Багато квітів. Нема часу. Нікому працювати.* Означено-особові, узагальнено-особові – не окремий тип.

І. Слинько виділяє *однойдерні двокомпонентні, однокомпонентні дієслівні, прислівникові, дієслівні прислівникові.* Простіша класифікація у І.Р. Вихованця. Частина традиційних односкладних речень він відносить до *неповних двоскладних.* Решта – *односкладні: дієслівні (безособові); інфінітивні; прислівникові; іменникові.* У такій класифікації також є суперечності.

Типи односкладних речень

1. ОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ. Це односкладні речення з точно названим виконавцем дії, у яких головний член виражається дієсловом у формі 1 чи 2 ос. одн. чи мн. дійсного чи наказового способу: 1. *Летим. Дивлюся.* – *Аж світає.* 2. *Усміхнись мені, любчику! І люблю, і сміюся, і плачу.* Словесно вираженого підмета в них немає, але підстановка особи в них можлива: *я, ти, ми, ви.* Цим ці речення синонімічні до двоскладних. Різниця полягає в тому, що означено-особові речення більше уваги привертають до повідомлюваної дії; у двоскладних рівномірно розподілено увагу між підметом і присудком. Порівняймо: *Нічого не знаю. Взагалі я не знаю нічого.*

Виконавець дії часто уточнюється звертанням: *Зоре моя вечірняя, Зійди над горою* (Шевч.). Уживаються здебільшого в поетичному й розмовному мовленні з метою уникнення повтору, створення лаконізму, динамічності оповіді.

2. НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ. Це такі односкладні речення, у яких виконавець дії не визначений, а головний член виражається дієсловом у формі мн. мин. ч. або 3-ї ос. мн. теперішнього чи майбутнього часу (дійсного та умовного способу): *Таких, як ти, чекають все життя заради миті* (О. Пахл.). *По радіо передали похолодання. Мені б і квартиру вже дали б. Тобі дозволять переїзд, побачиш.* Пор.: *Хлопці зробили радіоприймача. Деталі купували (!) в магазині «Юний технік»* (неповне контекстуальне, бо з попереднього речення відомий виконавець дії).

Причини неозначеності суб'єкта:

- 1) перелік осіб зайвий (*Скрізь поприбирали, побілили, пофарбували*);
- 2) особи невідомі (*У двері стукають*);

3) особа не називається свідомо (*Нам дають гарячого чаю*).

Використовуються в розмовно-побутовому мовленні; художньо-літературному. Зрідка в науковому та офіційно-діловому стилі.

3. УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ. Це такі односкладні речення, у яких головний член означає дію, яка стосується будь-кого взагалі, і виражається дієсловом у формі 2 ос. одн. (мн.) або 1-ї чи 3 ос. мн. *Посій впору – будеш мати зерна гору* (ти). *Що маємо – не дбаємо, А втративши – плачемо* (ми). *Від добра добра не шукають. Решетом воду не носять* (вони, усі).

Основне призначення цих речень – образне вираження загальних суджень, широких узагальнень, життєвого досвіду, народної мудрості:

1) широко представлені у фольклорі (серед прислів'їв, приказок, загадок): *хоч вовком вий, як стій та дивись; Мене печуть, мене варять – і всім я добра* (картопля);

2) узагальнення, типові для усіх (хоч позначають стан мовця): *Буває, прийдеш на роботу – а робити зовсім не хочеться, втомлений*. Трапляється узагальненість двоскладних(!): *Семеро одного не ждуть. Хто не працює, той не їсть*. Поширені у розмовному та художньо-публіцистичному стилях.

4. БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ – такі односкладні речення, головний член яких позначає дію або стан поза відношенням до виконавця дії чи носія ознаки. Виражаються:

1) безособовим дієсловом: (вони у формі III ос. одн. теп. ч., сер. р. одн. мин. ч., хоч і не змінюються) *Світає. Світало... Смеркає. Смеркало. Вечоріє. і Вечоріло. Дощить. Дощило весь день. Холодає. Похолодало. Лихоманить. В очах жовтіє*. У таких реченнях здебільшого йдеться про стан природи; фізичний чи психічний стан людини;

2) особовим дієсловом у безособовому значенні (найчастіше – об'єктивний стан речей або фізичний стан людини): *Сохне в горлі. Загриміло. Шумить у голові. Звідки тебе занесло сюди? Кортить..., щастить... Пахне хлібом;*

3) безособові дієслова на -ся: *Хочеться... Тут любилося... Закортілося... На зборах йшлося... Не спиться. Легко дихається;*

4) дієслівними формами на -но, -то (повідомлення про здобутий результат): *Ой у полі жито копитами збито, Під білою березою козаченька вбито. Вбито його, вбито, затягнуто в жито, Червоною китайкою личенько накрито*. Може бути дієслово було (буде): *Було створено... Буде застосовано;*

5) словами категорії стану: а) стан, явища (+ модальні слова – предикативи) *час, треба, характерно, ясно, шкода, потрібно, досить, неясно, пора, можна, мало, відомо, важливо, багато*; б) стан природи або психічний чи фізичний стан людини: *радісно, сонячно, сумно, затишно, тихо, гірко, соромно, душно, тепло, жаль*; в) категорія стану *нема (не було; не буде), (= не вистачає, бракує, не залишається): Нема часу на роздуми. Не знаходиться купця на дачу. Немає щастя вічного. Сюди ж: Навколо – ні душі (= нема) – генітивні.*

Головний член безособових речень може ускладнюватися:

1) категорія стану + інфінітив: *Важко працювати вночі* (безособово-інфінітивні речення);

2) безособове дієслово + інфінітив: *Мені хочеться співати*;

3) предикатив + інфінітив: *Треба поїхати додому. Можна попросити тебе?* Підмета в таких реченнях нема і не може бути. Хоча суб'єкт може підказуватись: 1) Д. в. іменника: *Ночами йому не спиться*; 2) О.в. іменника: *Степ замело снігом. Пахне борщем.*

5. ІНФІНІТИВНІ РЕЧЕННЯ – такі односкладні речення, у яких головний член виражається незалежним інфінітивом: *До тебе вже шляхів не наптити, І в ніч твою безсонну не зайти* (В. Стус)

За структурою поділяються на 2 групи:

1) інфінітивні речення без часток *би, б* (спонукання, порада...): *Хіба забути нам ті дні? Нікому нічого не говорити! Не втекти тобі від розплати*;

2) інфінітивні речення з частками *би (б)* – (бажання): *Твоїми устами мед би пити. Скинути б мені з десяток літ!* Можуть бути і розповідними: *Фарш перекрутити, додати...* (порада). *Двічі не вмирати* (судження) Питальні: *Як правильно харчуватися? Чому б не поговорити?* Спонукальні: *Вийти всім! Гроші перерахувати на рахунок...*

6. НОМІНАТИВНІ РЕЧЕННЯ – односкладні речення, у яких стверджується буття, існування речей і явищ, а головний член виражається іменником (субстантивним словом) у Н. в.: *Ранок. Сходить сонце. Вона. Невже тут? Скільки енергії!*

(!) Не бувають заперечними, не вживаються із значенням минулого або майбутнього часу.

За змістом поділяються на:

1) буттєві (констатувальні) – відбивається навколишня дійсність. Найчастіше у поезії, у ремарках, у кіносценаріях: *Травнева ніч. Яблуні. Сп'яніти можна. Які пахучі яблуні! Замовкає річ. Вечір. Ніч*;

2) вказівні (на основі буттєвих + вказівні частки от, ото, то, ось, це, оце...) *Ось і школа, ось і клас. Ось місяць. Зорі. Солов'ї;*

3) називні (повідомляють, що постало перед очима: назви установ, газет, журналів, марок машин, мила, парфумів, прізвища): *«Бесіда» (чай). Кацавал Олександр;*

4) спонукальні (наказ, розпорядження) *Вогонь! Скальпель!;*

5) емоційно-оцінні (виражають емоційну оцінку): *Яка славна дівчина! Що за перли!;*

6) кількісно-характеризувальні (*Три дні і сто вражень! А людей!;*)

7) номінативні уявлення: повідомляють про предмет, який постає у спогадах, думках: *Роки, роки! Сивіє голова... Матуся... Рідна, люба, як, доленько, ти зараз!*

(!) Якщо при номінативі є додаток або обставина – це двоскладні неповні речення: *В небі – журавлиний ключ. Уживаються в художньому та розмовному мовленні.*

7. **ВОКАТИВНІ РЕЧЕННЯ.** Вокативними називаються ОР, у яких передається певне почуття або волевиявлення, а предикативний центр виражається субстантивами у Н. або Кл в. Як правило, це ім'я особи, до якої звернене мовлення. *Андрію! – зупиняє вихователь учня, що бешкетує. Світланко!... – заспокоює подруга дівчинку.*

Додаткове значення – спонукання (*Нащо ти це зробив? Як ти можеш?* і под.), що дає змогу розглядати аналізовані конструкції як окремих тип односкладних і відмежовувати від речень-звертань: *Мамо, мамо, вічна і кохана, Ви пробачте, що був неухажний! Знаю, ви молилися на мене, Дні і ночі, сива моя нене* (М. Луків).

Уперше виділені О. Шахматовим. П. Дудик називав їх реченнями-звертаннями; І. Слинко – звертальними комунікатами. (!) Багато мовознавців такий тип не виділяє. Уживаються у розмовному мовленні.

Синтаксично нечленовані конструкції (слова-речення)

СИНТАКСИЧНО НЕЧЛЕНОВАНІ КОНСТРУКЦІЇ – речення, виражені одним чи кількома неповнозначними словами, які служать для передачі змісту цілого речення, виступають його еквівалентом (*Геть! Ні-ні...*) Місце їх уживання – діалоги, усне мовлення:

– Ти виступиш завтра?

– Так. (Угу. – Ні! – Добре. – Гаразд...)

Це речення, бо висловлюють певну думку, інтонаційно оформлені,

виражають ствердження або заперечення. Відрізняються від звичайних речень такими ознаками:

- 1) у них немає жодного члена – головного, другорядного;
- 2) з морфологічного боку – це частки, вигуки, модальні слова;
- 3) не містять суб'єкта, об'єкта ...;
- 4) без зв'язку з контекстом – не зрозумілі.

На слова-речення вперше звернув увагу О. Огоновський. О. Шахматов відносив їх у вигуково-безпідметові речення. Їх вивчали М. Поспелов, Є. Галкіна-Федорук. Детально охарактеризував П. Дудик, який за Л. Булаховським і Н. Шведовою зарахував їх до еквівалентів речень; назвав словами-реченнями.

За значенням поділяються на групи:

1) стверджувальні – служать для вираження, схвалення висловленої думки, її підтвердження:

- *Так.*
- *Умгу.*
- *Еге ж.*
- *Можна.*
- *Аякже.*
- *Та наче.*
- *От.*
- *Та ніби.*
- *Авжеж.*
- *Ну так.*

(!) Не слід сплутувати із прислівниками (*Так ніхто не кохав!*) з частками (*Так, я буду крізь сльози сміятись...*);

2) заперечні – для вираження заперечення, непогодженості з висловленою думкою:

- *Ні.*
- *Ніскілечки.*
- *Аж ніяк.*
- *Ага!*
- *Ні-ні.*
- *Дзуськи;*

3) питальні – спонукають співбесідника до пояснення своєї думки, прискорення її викладу:

1. Стверджувальні та заперечні + питальна інтонація (–*Так? Ні?*).
2. Питальні частки: *Га? Хіба? Невже?*

3. Питальні займенники чи прислівники: *Чому? Що? Нащо? Як? Коли?*

4) спонукальні – виражають спонукання до дії:

– *На.*

– *Ну, годі.*

– *Стоп!*

– *Марш!*

– *Геть!*

– *Алло!*

– *Ша!*

– *Гвалт!*

5) емоційно-оцінні – виражають емоції: *Гаразд. Ого. Ще б пак. Шкода. Що ні то ні. Добре;*

6) мовно-етикетні (привітання, прощання, подяка): *Добридень! На добраніч! До зустрічі! Дякую!*

Запитання для самоперевірки:

1. Які речення називають односкладними? Назвіть типи односкладних речень.

2. Які односкладні речення називають означено-особовими? Назвіть способи вираження їх головного члена.

3. Схарактеризуйте неозначено-особові речення.

4. У чому полягає особливість узагальнено-особових речень?

5. Які односкладні речення називають безособовими? Назвіть способи вираження їх головного члена.

6. Схарактеризуйте семантичні типи інфінітивних речень.

7. На які групи поділяють односкладні речення іменного типу?

Практичний блок

Вправа 1. Підкресліть головні члени речення, знайдіть означено-особові односкладні речення, схарактеризуйте морфологічне вираження їх головного члена.

1. Тихе батьківське поле за поліським селом розляглося. Все чекає когось, не діждеться когось (*М. Сингаївський*). 2. Прощаючись, поклянемося честю ніколи і ні в чому не зраджувати своїй землі, як добрі діти не зраджують свою матір (*Ф. Роговий*). 3. І всі ми вірили, що своїми руками розіб'ємо скалу, роздробимо граніт (*І. Франко*). 4. Весна, весна! Радійте,

дітки! Ховайте швидше саночки! (*О. Олесь*). 5. Плекаймо в серці кожне гроно, прозоре диво калинове (*Д. Білоус*). 6. Нічого не хочу знати про твої особисті справи (*І. Драч*). 7. Може, на зорі літатимеш сині? (*А. Пригара*). 8. Живете де? (*В. Шевчук*). 9. О слово! Будь мечем моїм. Ні, сонцем стань! Вгорі спинися, осяй мій край і розлетися дощами судними над ним (*О. Олесь*). 10. Бережи тебе Матір Божа не від болю, а від біди (*М. Побелян*). 11. Чому ж прощаємось навіки? І нащо вірністю клянемося? (*Г. Чубач*). 12. Доберемось до озера, обійдемо його й за річкою повернемо на північ (*В. Кулаковський*).

Вправа 2. Підкресліть головні члени речення, знайдіть неозначено-особові односкладні речення, схарактеризуйте морфологічне вираження їх головного члена.

1. Нам наказують зайняти висоту (*І. Кочерга*). 2. ...Живуть тут хлопці-смаглюки й дівчата смаглявки. Десь працюють, десь вчаться, зникають на цілий день і лише надвечір повертаються на свою Веселу (*О. Гончар*). 3. Село неначе погоріло, неначе люди подуріли, німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть (*Т. Шевченко*). 4. Ще далеко до Різдва починали готуватися до цього великого зимового свята (*С. Килимник*). 5. Потім подали друге – чай в алюмінієвих кухлях (*Г. Тютюнник*). 6. Тебе не питають... (*В. Кучер*). 7. Цінять його на службі, це правда (*О. Гончар*). 8. Але з ним не хотіли говорити й відмахувалися від нього рукою (*Г. Хоткевич*). 9. По цій вечері обдаровували дітей дрібними грішми, яблуками, горіхами, насінням та цукерками... (*С. Килимник*). 10. Уночі його вели на розстріл (*Є. Плужник*). 11. Заставляють мене оце м'ять коноплі, грядки шарувати (*С. Черкасенко*). 12. Ніяких пояснень їй не дали (*Ю. Смолич*).

Вправа 3. Підкресліть головні члени речення, знайдіть узагальнено-особові односкладні речення, схарактеризуйте морфологічне вираження їх головного члена.

1. Він [хліб] – як дання земне людській турботі – ніколи не дається задарма (*Г. Коваль*). 2. Від сміху меншає лихо (*Народна творчість*). 3. Розуму за гроші не купиш (*Народна творчість*). 4. Швидко робить, та переробляє довго (*Народна творчість*). 5. Ідеш собі один чи ріллею, чи озиминою, чи бур'янами і «витоптуєш» зайця (*Остан Вишня*). 6. Чистим зерном сійте поле, вродить хліб як море (*Народна творчість*). 7. Не знайшовши броду, не лізь у воду (*Народна творчість*). 8. Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем (*Народна творчість*). 9. Під народними знаннями в етнографії розуміють

раціональні уявлення широких кіл населення, набуті шляхом життєвого та виробничого досвіду (*З підручника*). 10. Розвалену хату не білять на свято (*Народна творчість*). 11. Просвердлюють дірку у корі свердлом, у ту дірку вставляють очеретину, й сік стікає по очеретині в підставлену посудину (*О. Воронай*). 12. Цілив у ворону, а попав у корову (*Народна творчість*).

Вправа 4. Підкресліть головні члени речення, знайдіть безособові односкладні речення, схарактеризуйте морфологічне вираження їх головного члена.

1. «Лісова пісня» Лесі Українки може бути названа гімном природі (*М. Рильський*). 2. Душа моя – пустка холодна й німа... Нічого в тій пустці самотній нема... (*О. Олесь*). 3. Раптом теплим сяйвом щось їй бризнуло з очей (*П. Тичина*). 4. Бракує арфі струн, співцеві слів (*Леся Українка*). 5. А часто хочеться закрити очі кляті, забути все і в затишку глухим кубельце звити, завести свій дім, щасливим бути, як дурак на святі (*В. Симоненко*). 6. Було раннє надвечір'я, і до щедрості барв паморочилося в голові (*В. Дрозд*). 7. Вночі захурделило, завіяло, і все село замело снігом (*А. Бондарчук*). 8. В голові гуло й гриміло куди дужче (*Ю. Смолич*). 9. На Колімі запахло чебрецем, і руто-м'ятою, і кропивою (*В. Стус*). 10. Геть за минулим спалено мости (*В. Стус*). 11. Завдання виконане (*З газети*). 12. Безлюдно в дорозі. І на душі тоскно, тривожно. Надворі не схоже на весну (*П. Кочуба*). 13. У дворі не видно було нікого (*П. Панч*). 14. Весільний хліб, коровай, шишки треба скоро з'їсти, щоб не засохли, бо в молодих «життя всохне» (*Л. Артюх*). 15. Жаль стало батька (*М. Коцюбинський*). 16. Час одпочить, попоїсти (*А. Тесленко*).

Вправа 5. Підкресліть головні члени речення, знайдіть інфінітивні односкладні речення, визначіть їх семантичні типи.

1. При вогні не прийнято говорити непристойно (*І. Огієнко*). 2. Хотілося б зігнати оскому на коронованих главах (*Т. Шевченко*). 3. Лиш боротись – значить жить (*І. Франко*). 4. Легко ламати, та важко будувати (*Народна творчість*). 5. Не повернуть минулого ніколи (*М. Рильський*). 6. Як у згоді жити, легко й море осушити (*Народна творчість*). 7. Як про тебе пісню заспівати, коли ти сама – найкраща пісня?! (*І. Бердник*). 8. Щоб зірвати одну квітку – треба виростити десять (*В. Сухомлинський*). 9. Арештувати, хто порушить тишину! (*В. Барка*). 10. Чого ще бажати? (*С. Бортников*). 11. Роботящим умам, роботящим рукам перелоги орать (*Т. Шевченко*). 12. Покласти б голову в коліна... Відчути б руку на чолі... (*В. Еллан-Блакитний*).

Вправа 6. Підкресліть головні члени речення, знайдіть односкладні речення іменного типу, визначіть їх типи та способи граматичного вираження їх головних членів.

1. Хата. Соняшник. Дніпром зачатий світ (*В. Кушнір*). 2. Ніч, місяць, верби, шелестіння, обійми рук і щастя мук, і в невимовному горінні жагучий солов'їний звук (*М. Рильський*). 3. Два літа. Три літа. А там дивись і в школу помандрує (*Я. Мельник*). 4. Це Білий Медведик (*В. Винниченко*). 5. Ось краса! (*В. Винниченко*). 6. Який же широкий світ! Який же безмежний рідний край (*О. Донченко*). 7. Що ж за пишні маки! (*Марко Вовчок*). 8. Документи! (*О. Довженко*). 9. Велике ательє; в лівій стіні ззаду – двері в кімнату Рити (*В. Винниченко*). 10. А людей, людей! без ліку! (*Марко Вовчок*). 11. Щоб скоріше закінчити обхід, Лец-Отаманів крикнув: – Вартовий! (*П. Панч*). 12. – Сину мій, дитино моя! – угляdivши, скрикнула мати – і кинулась до Петра (*Панас Мирний*). 13. – Наталю! – гукнув він, коли вона вже підходила до дверей. – Чого вам? – не повертаючись, запитала вона (*Панас Мирний*). 14. Наталка (докірливо). – Миколо, Миколо... (*І. Котляревський*). 15. Ніч надворі (*З газети*). 16. Солов'їні далі, далі солов'їні... (*В. Сосюра*).

Вправа 7. Перепишіть, підкресліть усі члени речення, визначіть тип односкладних речень. Виконайте синтаксичний розбір кількох простих речень.

1. В грудях шпигало за кожним подихом (*О. Гончар*). 2. Вгледіти щастя, зомліти, осліпнути, скрикнути тільки: «Мій раю!» – і стратити... (*О. Олесь*). 3. Сьогодні стрілися, спинились і не зраділи, як колись... (*О. Олесь*). 4. В тишині таємничої ночі мого щастя нема як нема (*Д. Загул*). 5. Йому хочеться пити (*О. Гончар*). 6. І як тепер тебе забути? (*Л. Костенко*). 7. Весняний сад, квітки барвисті, пісні пташині в вишині, і ти у сяйві і намисті подібна сонцю і весні (*В. Сосюра*). 8. Лінію долі не зітреш з долоні (*Народна творчість*). 9. Тепер пора прощатися нам. Будень (*Л. Костенко*). 10. Гляньте, яка ніч! Яка ніч! (*С. Васильченко*). 11. Від слова «цукор» у роті солодко не стане (*Народна творчість*). 12. Нелегко, кажуть, жити на дві хати. А ще нелегше – жити на дві душі! (*Л. Костенко*). 13. Нікому хустя випрати, головоньку змити (*М. Коцюбинський*). 14. Плисти б на нові причали! (*П. Тичина*). 15. Про Андрія забули і думати на селі (*М. Коцюбинський*). 16. Субота. Ніч. Давно вже спати час. А ви усе чекаєте на... нас (*В. Захар'єв*). 17. Тремтіння віт, і жах, і насолода, шаленство злив у білому вогні! Ну от і все. Одплачеться природа. Їй стане легше, певно. Як мені (*Л. Костенко*).

Тема 7. Неповне речення. Еквіваленти речень. Приєднувальні конструкції

Рекомендовані джерела інформації

1. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. Київ, Либідь, 1993.
2. *Демешко І. М.* Сучасна українська літературна мова : Синтаксис. Словосполучення. Просте неускладнене речення : навч. посіб. – [2-е вид., випр. і доп.]. Кропивницький : ПП «Центр оперативної поліграфії „Авангард”», 2017. 244 с.
3. *Демченко Н.Д., Чала А.Г.* Сучасна українська мова : практикум. Харків : ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2018. 100 с.
4. *Дудик П. С., Прокопчук Л. В.* Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2010. 380 с.
5. *Караман С. О.* Сучасна українська літературна мова : навч. пос. для студ. ВНЗ . Київ :Літера ЛТД, 2011. 560с.
6. Сучасна українська мова : Морфологія. [Текст] : підручник / за ред. А. К. Мойсієнко. Київ : Знання, 2013. 524 с.
7. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 516 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інтернет-ресурси 1. Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>
2. Словники України on-line від Українського лінгвістичного порталу. – Режим доступу: http://ulif.org.ua/ulp/dict_all/index.php Cite This for Me. – Назва з екрану. – Режим доступу: <https://www.citethisforme.com/>.
3. Сучасна українська мова: електронний підручник. Режим доступу: <http://www.mova.info/Pidruchn.aspx>

Теоретичний блок

Неповними називаються речення, в яких пропущено один або декілька членів речення, які визначаються з контексту або ситуації: Із одного берега у ставок сосни заглядають, а з другого – дуби.

Неповними такі синтаксичні конструкції названі умовно, бо в дійсності відсутність у таких реченнях одного чи кількох членів зовсім не порушує їх смислової повноти.

Не слід змішувати односкладні повні речення, у яких не буває підмета, з двоскладними неповними, в яких підмет пропущений.

Вовчєня зїтхало. Тягло здобич – неповне. З рїчки тягло прохолодою – односкладне. Пропущений член речення у двоскладних реченнях встановлюється з контексту або ситуації, а в односкладних наявність одного головного члена є найїстотнїшою структурою ознакою їх.

Утворенню неповних речень сприяють фактори позамовного характеру, такі як контекст (смысловий зв'язок з наступними або попереднїми реченнями) та ситуація (обстановка в якїй відбувається мовлення), та власне мовного характеру (структура самого речення).

Додатковими умовами їснування неповних речень є їнтонація, спїльний досвід спїврозмовникїв, мїміка, жести, авторськї ремарки тощо.

Залежно від цих факторїв розрїзняють:

– **контекстуальнї неповнї речення**, в яких пропущений член речення підказується текстом або пояснювальними словами: Бджола жалить жалом, а людина словом;

– **ситуативнї неповнї речення**, відсутнї члени якого підказуються мовленнєвою ситуацією: Касирка з віконця автостанції: „Вам куди?“;

– **елїптичнї неповнї речення**, у яких відсутність пропущеного члена речення є його структурною ознакою, бо його відтворення непотрїбне для вираження думки: У мене гостї

І. Вихованець відповідно до рїзного спїввідношення формальних ї семантичних ознак видїляє такї рїзновиди неповних речень:

+1) речення формально ї синтаксично неповнї (ситуативнї – усне мовлення ї контекстуальнї – писемне мовлення), сюди ж – приєднувальнї конструкції. Все це – власне неповнї речення.

2) формально-неповнї, але семантично новї речення (елїптичнї речення).

За структурою неповнї речення подїляються на такї групи (Бїлодїд І. К.):

1) неповнї двоскладнї речення з неназваним підметом (Дївчина зупинилась. Оглянулась на чїїсь кроки); Односкладнї Година. Друга.

2) неповнї двоскладнї речення з неназваним присудком (Сталь гартується в огнї, а людина в праці); Односкладнї – По одному.

3) неповнї речення з неназваним другорядним членом, переважно додатком (Лекції не буде. Перенесли на завтра).

4) неповнї речення з кїлькама неназваними членами речення (Брат над уроками годину сидить, а я чотири!).

Еліптичні речення. Нечленовані речення-конструкції

Еліптичними є такі неповні речення, у яких уява про пропущений член речення безпосередньо встановлюється із власного змісту та будови, насамперед зі значення та форми синтаксично залежного слова. Еліптичні речення (від ст.-гр. εἰς ἑρξіз «нестача», «пропуск») надзвичайно емоційно насичені, експресивно забарвлені: Попрощався – й надвір.

З-поміж еліптичних неповних речень можна виділити: 1) речення з еліпсом присудка (або головного члена односкладного речення), що має значення дієслова руху, переміщення в просторі: А москалі їй назустріч, як один, верхами.

2) речення з еліпсом присудка (або головного члена односкладного речення) на позначення наказу, просьби, побажання, заклику, привітання, прокляття, подяки, запитання тощо, пор.: З приїздом!

3) речення з еліпсом присудка (головного члена односкладного речення), що має значення буття: Але раптом – тривога.

4) речення з еліпсом присудка (або головного члена односкладного речення) зі значенням мовлення: Василь знов нічого.

5) речення з еліпсом присудка (або головного члена односкладного речення) зі значенням сприймання (дієслова типу бачити, глядіти, дивитись, роздивлятись, запримітити, чути, відчути, сприйняти тощо). Дивлюся і бачу хати над шляхами та городи з стома церквами.

6) речення з еліпсом дієслова-присудка (або головного члена односкладного речення), що узвичаїлись як виразники запитання: Чого ви?

7) речення з еліпсом підмета у двоскладному реченні або додатка у двоскладному чи односкладному реченні: Зорі сяють. Серед неба горить білолиций.

8) односкладні речення з еліпсом предикативного компонента типу можна, треба, необхідно за умови наявності інфінітива, зрідка – його відсутності: Чого я думаю?

Нечленовані речення – це особливий структурний тип простого речення, який характеризується синтаксичною нерозкладністю. Вони складаються з одного слова (через те їх ще називають "словами-реченнями").

Нечленованими називаються структурно нерозкладні речення, виражені частками, модальними словами й вигуками. Специфіка цих речень у тому, що вони не мають у своєму складі ні головних, ані другорядних членів речення. їх структурну основу утворюють слова, позбавлені номінативного значення: частки, модальні слова й вигуки. Слова-речення

виражають ствердження або заперечення фактів, про які говорить співбесідник (*Так. Ні. Гаразд*), спонукання й заклики (*Геть! Стоп!*), оцінку фактів або явищ (*Ого!*).

За значенням слова-речення поділяються на кілька груп:

1. Стверджувальні слова-речення служать для вираження схвалення висловленої думки:

2. Заперечні слова-речення виражають незгоду з висловленою думкою:

3. Спонукальні слова-речення служать для вираження спонукання до виконання дії чи переходу до якогось стану:

4. Питальні слова-речення служать для спонукання співрозмовника до пояснення своєї думки уточнення її. Вони переважно виражаються стверджувальними або спонукальними словами:

5. Емоційно-оцінні слова – речення служать для вираження емоцій (захоплення, обурення, страху): – *Ох! І красаота! – вигукнув мисливець (Остап Вишня).*

6. Слова-речення, що виражають вітання, прохання, подяку, вибачення: – *Добрий вечір, дядьку Мартине! А бог на поміч!.. – гукають Мартинові здалека (У. Самчук).*

Нечленовані речення не мають у своєму складі жодного члена речення. Окремо взяті, вони нічого не виражають.

Актуальне членування речення. поняття теми і реми

Актуальне членування речення – це членування речення за змістом на дві частини: предмет мовлення і те, що про нього говориться.

Речення має дві змістові частини: одна з них називає предмет мовлення, інша позначає (повідомляє) якусь нову інформацію про нього. Друга частина є головною. Вихідна частина висловлювання (дане, відоме) називається темою, а та частина, яка щось стверджує про тему, – ремою. Ці дві частини відповідно ще називають психологічним (логічним) суб'єктом і психологічним (логічним) предикатом.

Наприклад, речення *Я приніс вам книжку* шляхом інтонаційно-змістового членування можна перетворити на чотири фрази, які матимуть одну й ту саму модель речення, одне й те саме лексичне наповнення, але різне актуальне членування і відповідно різний (смісловий) зміст;

Я приніс вам книжку. Ремою є *я*, і фраза має значення «не хтось інший, а саме я це зробив»;

Я приніс вам книжку. Ремою є **приніс**, і фраза відображає ситуацію, за якої співрозмовник вимагає повернути книжку, а мовець відповідаю йому, що книжку він уже повернув.

Я приніс вам книжку. Рема **вам** акцентує на тому, що книжка принесена саме для цієї особи;

Я приніс вам книжку. Рема **книжку** передбачає, що комусь принесли декілька речей – книжку, журнал, газету тощо і той хтось хотів би знати, **що** приніс йому співрозмовник. Основними засобами актуального членування є інтонація (постановка логічного наголосу) і порядок слів.

Актуальне членування речення служить одним із засобів зв'язку речень у тексті.

Існує два основних типи співвідношення тем у сусідніх реченнях:

1) **послідовний** (темою наступного речення є тема попереднього): *В аудиторію ввійшов декан.* Він сказав, що в суботу відбудеться конкурс читців. Читці повинні підготувати на конкурс три твори – вірш, байку, прозовий уривок. Твори мають бути високохудожніми і актуальними;

2) **паралельний** (одна й та сама тема повторюється в декількох реченнях):

Квіти цвіли всюди. Вони вишивали дивні візерунки на схилах Кримських гір. Вони п'янили своїм густим ароматом на приморських бульварах. Вони чарували своїми різнобарвними кольорами в парках і скверах. Квіти, квіти, квіти.

Засоби вираження актуального членування

Серед засобів вираження актуального членування речення виокремлюють фоне тичні, синтаксичні і лексико-граматичні.

1. **Фонетичні засоби.** До них належать логічний (фразовий) наголос та інші інтонаційні засоби (паузи, темп вимови тощо). Логічний наголос завжди виділяє рему; якщо ж рема складається з кількох слів, то основне слово саме в ній, наприклад: Недобрий жарт зіграла з нами доля (Л. Костенко); Події тієї осені і зими взагалі були якісь особливі (Ю. Смолич). Паузи (на письмі їм відповідають різні розділові знаки, передусім тире і крапки) є інтонаційними засобами виділення реми, наприклад: Та було вже пізно – машини рушили на захід (М. Стельмах).

2. **Синтаксичні засоби.** Це порядок слів, аналітичні синтаксичні морфеми (частки), деякі синтаксичні конструкції. Аналітичні синтаксичні морфеми увиразнюють 4 позицію реми, яка вноситься в препозицію

і має виразне стилістичне забарвлення, наприклад: І тільки верби знатимуть старі (Л. Костенко); Аж кишить невільниками у Сиракузах в льохах і тюрмах (Т. Шевченко). Частина же (ж) у непитальних реченнях, переважно, виділяє тему, наприклад: Поети ж є і кращі, й щасливіші (Л. Костенко). У питальних реченнях ця частина є підсилювальною і виділяє рему, виражену питальним займенниковим словом, наприклад: Тільки хто ж це королеві Марку золотинку в дзьобі принесе?! (Л. Костенко). У питальних конструкціях займенникове питальне слово завжди є ремою, наприклад: Де небо? Де земля? І як підняти крапа? (Л. Костенко). Роль ремного центру часто виконують і відокремлені другорядні члени речення, наприклад: Звернули до скверика, білого від квітів (О. Десняк); Спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту (І. Нечуй-Левицький).

3. Лексико-граматичний засіб. Це повтор слів, наприклад: Зіграй мені | осінній плач калини. Зіграй усе, | що я тебе прошу (Л. Костенко). Поділ речення на тему і рему (крім реплік-відповідей діалогічного мовлетця) може здійснюватися по-різному, залежно від позиції фразового наголосу, наприклад, речення Я воду п ю у Сувиді з криниці (Л. Костенко) може поділятися на тему Я і рему воду п ю у Сувиді з криниці, тему Я воду п ю і рему у Сувиді з криниці Речення і висловлення. У комунікативному плані речення кваліфікують як висловлення, одиницю мовленнєвого спілкування. (Термін висловлення запропонував В. Матезіус.) Висловлення – одиниця мовлення, побудована за законами відповідної мови; речення, що розглядається з погляду його комунікативної організації. Саме у висловленні мовець здійснює необхідні комунікативні завдання, наголошуючи на певних компонентах (тема ремних відношеннях). Розмежування речення і висловлення належить до складних теоретичних питань сучасної лінгвістики. В українському мовознавстві найповніше дослідив комунікативну організацію речення О. Мельничук, з'ясувавши особливості синтагматичного членування простих і складних речень.

Запитання для самоперевірки:

1. Які речення називають неповними? Чим вони відрізняються від односкладних речень?
2. На які групи поділяють неповні речення? Схарактеризуйте еліптичні неповні речення.
3. Які мовні одиниці об'єднують під назвою *еквіваленти речень*?
4. У чому особливість приєднувальних конструкцій?

5. Сформулюйте правила вживання тире в неповному реченні.

Практичний блок

Вправа 1. У поданих нижче неповних контекстуальних і ситуативних реченнях відновіть пропущений член речення. Поясніть написання тире.

1. ...А ти згубила діадему, яку знайшла колись в мені (*О. Олесь*).
2. У тихій річці біля латаття плавала дівчинка років семи. А друга сиділа на березі, Олеся (*О. Довженко*).
3. Ну, побачимо, чия перемога буде. Я думаю, що кінець кінцем буде моя (*В. Винниченко*).
4. Ластівка повертається до свого гнізда, людина – додому (*Народна творчість*).
5. Найулюбленіший колір – жовто-бурий. Запах – фіалка (*Остан Вишня*).
6. Своєю помстою ви дасте одній людині біль, а другій – надзвичайне щастя (*В. Винниченко*).
7. Поміж соняхів, ще не розквітлих, мама йдуть. – Куди ви так рано? (*А. М'ястківський*).
8. Із тварин – найбільше люблю кіз. Із комах – осу (*Остан Вишня*).
9. Тихо прочинились двері... Із-за них виглянула кругловида акушерка. Усміхаючись, шепнула: – Син... (*А. М'ястківський*).
10. Буває й навпаки: хвіст рівно шість сантиметрів, а крило тридцять сім або тридцять дев'ять (*Остан Вишня*).
11. В одній кишені смеркає, а в другій світає (*Народна творчість*).
12. Ні, Григоре, не моя це пісня. Я не потягну (*А. М'ястківський*).
13. – А куди ж ти мандруєш, парубче? – Додому (*С. Васильченко*).
14. Прошу вас до хворої. – Хто хворий? Мати? – Ні (*А. М'ястківський*).

Вправа 2. Перепишіть неповні еліптичні речення, з'ясуйте, який член речення пропущено. Поясніть уживання тире.

1. Ніхто до нас, і ми ні до кого (*С. Васильченко*).
2. Ну, тут уже у вас пульс із сімдесяти двох ударів зразу на дев'яносто, очі рогом на лоба, і ходором ходить у руках рушниця... (*Остан Вишня*).
3. Тепер ми знову над морем, і знову наші очі бродять по синій пустелі... (*М. Коцюбинський*).
4. Із хмарини – теплий дощик (*Д. Павличко*).
5. Ми з Йосипом Євдокимовичем на човна і до бочки... (*Остан Вишня*).
6. Ні слова про втому! Ні слова про спокій! (*В. Еллан-Блакитний*).
7. Край села – чепурненька, нова, бідна хатка в маленькому подвір'ї; за двором – грядка городу, а далі – рівний степ. За хатою маленький, молодий вишняк (*С. Васильченко*).
8. Спокійного сну вам, карі оченята (*А. Тесленко*).
9. На інших церквах – ні хрестів, ані золотого блиску (*І. Багрянний*).
10. Він слово, а Карпо йому – десятеро (*Панас Мирний*).
11. Чого тобі? (*П. Панч*).
12. На британця – ані тіні уваги

(*М. Коцюбинський*). 13. У спасівку раз мені в волость треба було (*А. Тесленко*). 14. Життя – єдина мить, для смерті ж – вічність ціла (*О. Олесь*).

Вправа 3. Перепишіть речення, розберіть їх за членами речення. Знайдіть неповні речення, з'ясуйте, чи це двоскладні, чи односкладні речення. Визначіть види неповних речень.

1. І показав зубило, тримаючи його посередині двома пальцями, як цяцьку (*Г. Тютюнник*). 2. Його помітили не зразу (*Є. Гуцало*). 3. Я в тютюн. Пірат за мною (*О. Довженко*). 4. До того всього, сказали, видадуть перегодом ще сірі шинелі з солдатського сукна і шапки (*Г. Тютюнник*). 5. Де б я не був, а все ж думками лечу в Донеччину свою (*В. Сосюра*). 6. – Коли так, то вже привезу. – Що? – Вінчальну сукню. – Краще б гарного сватача... – Диви, яка! А тобі своїх мало? (*А. М'ястківський*). 7. В одне вікно заглядає стара груша, а в друге яблуня (*М. Стельмах*). 8. На небі, над ожередами, зорі, на землі, під ожередами, зайці (*Остан Вишня*). 9. У росі фіалки, ріки у тумані... (*В. Сосюра*). 10. Деруть Рябка, мов пір'я, на галас збіглася двірня: «Що? як? за що?... про що?» (*П. Гулак-Артемівський*). 11. Моя любове! Я перед тобою (*Л. Костенко*). 12. Ти далеко від мене, між нами дороги, поля і хрести... (*В. Сосюра*). 13. Щось гриміло в степу. Гриміло і наближалось (*З журналу*). 14. За Вітчизну нашу милу вище келихи з вином (*П. Коротинський*). 15. Не буде засідання. Відклали на восьме (*О. Копиленко*). 16. Усе ближче гриміло, блискало, будувалося (*О. Гончар*). 17. Згадується дитинство. Здається дивною казкою (*З журналу*). 18. І годі про це. Розповідайте краще про себе (*А. Головка*).

Вправа 4. Серед поданих нижче речень знайдіть слова-речення, визначіть їх різновид. Поясніть розділові знаки при них.

1. – Хіба ви думаєте, трудно навчитись читати! – Авжеж, не легко (*Панас Мирний*). 2. – Це ти, Романку? – Ні, це Володя (*А. М'ястківський*). 3. – Признався? – Дзуськи! (*О. Гончар*). 4. Другого дня ввечері вертався Хома від пана. – Ну? – зустріла його на порозі Хима. – Дав. П'ять дав на відробітки, на буряки (*М. Коцюбинський*). 5. – На гарбі сидітимеш, коні поганятимеш. Добре? – Добре (*Остан Вишня*). 6. А Круп'як тікає? – Ні. – Ні? (*М. Стельмах*). 7. – А тс! – застережливо підняв Віталій палець угору (*О. Гончар*). 8. Геть, привиде війни! (*М. Рильський*). 9. Ох, жаль мені човна, ох, жаль мого серця! (*Є. Гуцало*). 10. О ні, ви страшенно добрі, Орисю! (*В. Винниченко*). 11. Ой! Чи воно там ще високо? Сів. Ху-у-у! Ану підводься,

туристе! О-о-ох! (*Остан Вишня*). 12. Ой леле! жартуючи, я розказав найщиріші свої почування (*Леся Українка*). 13. Прокляття! Воевода острозький, напевно ж, про те й не відає (*І. Ле*). 14. Привіт! Привіт! Куди ж це ви літали, друзі мої найщиріші? (*Остан Вишня*).

Вправа 5. Перепишіть, знайдіть незакінчені речення, з'ясуйте, яку роль вони відіграють. Поясніть розділові знаки.

1. Даруйте... я... незвичка промовляти... хотів сказати річ іще таку: Марусю знаю ще із немовляти і Гриця знаю ще у сповитку (*Л. Костенко*). 2. І перше в ту ніч думала без жалю за нього – хворого. Навіть хотілося, щоб швидше... (*А. Головка*). 3. – А чи дивились ви, чи є в неї... теє... – Що таке теє? – визвірилася на нього ображена жінка. – Ну, що теє... звісно, без чого відьма не буває... хвіст (*М. Коцюбинський*). 4. Не хочу... за Халявського... не силуйте мене... віддайте мене за Забрюху... коли не віддасте... утечу... (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 5. – А чого ж тобі туди треба? – Я... мені... треба мені... (*Б. Грінченко*).

Вправа 6. Серед наведених речень знайдіть приєднувальні конструкції, з'ясуйте, яку роль вони відіграють.

1. І цікава іменно для запального охотника, а особливо для запального та ще й молодого охотника. Охотника-початківця (*Остан Вишня*). 2. Хай ніч за нами кинеться в погоню – не дожене. Натомиться. Відстане (*О. Пахльовська*). 3. Які очі в неї?.. Наче фіалки після дощу. Темні, м'які, блискучі (*М. Коцюбинський*). 4. А десь за ним хтось на роялі грає журну і бентежну сонату Бетховена. Місячну сонату (*І. Багряний*). 5. Віктор прийшов у суботу. В кепці набакир, у начищених до блиску хромовиках, вродливий і прилизаний, мов плакат (*В. Симоненко*). 6. Як на свято, як на здобич, поспішала звідусіль у Каховку пазуряста степова хижачня. Танками, фургонами, шкарабанами, верхи (*О. Гончар*).

Тема 8. Просте ускладнене речення

Рекомендовані джерела інформації

1. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. Київ, Либідь, 1993.
2. *Демешко І. М.* Сучасна українська літературна мова : Синтаксис. Словосполучення. Просте неускладнене речення : навч. посіб. – [2-е вид., випр. і доп.]. Кропивницький : ПП «Центр оперативної поліграфії „Авангард”», 2017. 244 с.
3. *Демченко Н.Д., Чала А.Г.* Сучасна українська мова : практикум. Харків : ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2018. 100 с.
4. *Дудик П. С., Прокопчук Л. В.* Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2010. 380 с.
5. *Караман С. О.* Сучасна українська літературна мова : навч. пос. для студ. ВНЗ . Київ :Літера ЛТД, 2011. 560с.
6. Сучасна українська мова : Морфологія. [Текст] : підручник / за ред. А. К. Мойсієнко. Київ : Знання, 2013. 524 с.
7. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 516 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інтернет-ресурси 1. Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>
2. Словники України on-line від Українського лінгвістичного порталу. – Режим доступу: http://ulif.org.ua/ulp/dict_all/index.php Cite This for Me. – Назва з екрану. – Режим доступу: <https://www.citethisforme.com/>.
3. Сучасна українська мова: електронний підручник. Режим доступу: <http://www.mova.info/Pidruchn.aspx>

Теоретичний блок

Ускладнене речення не є самостійною синтаксичною одиницею. За структурою воно виступає простим реченням. Сам характер ускладнення може бути різноманітним.

У сучасній українській мові наявні такі семантико-синтаксичні моделі ускладнення речення:

- 1) відокремлені члени (напівпредикативні конструкції): Як учитель і вихователь я прагнув до того, щоб перекласти в юні серця моральні цінності, створені і завойовані людством протягом багатьох століть... (В.Сухомлинський);

2) однорідні члени: Наші поети співали про Ігоря, Галайду, Вишенського, Крути та взагалі Україну – а там ті про Трою, французьку революцію, Англію, які ще й на сьогодні більш відомі, ніж ми (Олег Ольжич);

3) звертання, що не перебувають у позиції підмета: Я вас люблю великою любов'ю, моя старенька мамо, тату мій (Д. Павличко);

4) вставні та вставлені слова або конструкції: Не стану вам наводити відгуки про Стефаника його сучасників, – цитат ви ще наслухаєтесь у ці дні, – хоча, власне, думка про нього давно вже склалася одностайна (О.Гончар);

5) опосередковані другорядні члени: Отут в роздоллі, біля гаю, Хороші дні пливуть мої (М.Стельмах).

Відокремлені члени речення

Відокремленими називаються такі члени речення, котрі в межах речення набувають специфічного смислового навантаження й інтонаційного оформлення, що на письмі передається комами.

Умови відокремлення

Розрізняють загальні й часткові умови відокремлення. Перші охоплюють усі чи більшість другорядних членів речення, останні – тільки окремі з них. До загальних умов відокремлення належать:

1) порядок слів – зазвичай відокремлюються означення, прикладка, додаток, обставина в постпозиції: Ах, то мрія співала моя свою пісню, сумну, лебедину (Олександр Олесь). Зійшло козацьке сонце – блідий місяць – і освітило лісові сумерки (О.Маковей);

2) ступінь поширення другорядного члена речення – відокремлюються поширені означення, прикладка, додаток, обставина: В дальню Італію недугом гнана, Леся співала про рідні поляни (Л.Забашта);

3) смислове навантаження другорядного члена речення – поєднання кількох значень: Припорошена порохом, стерня вже другий місяць умлівала від сонця (Петро Панч) – поєднуються атрибутивне й обставинне значення;

4) морфологічне вираження головного слова – відокремлюються означення, прикладки при особових займенниках: Горе нам, невольникам і сиротам, в степу безкраїм за Уралом (Т. Шевченко). Є

До часткових умов відокремлення належать:

1) синтаксична несумісність пов'язаних за смыслом слів (А хлопець стояв перед директором – окуляри і блаґенька сумка (А. Яна));

2) слабкий синтаксичний зв'язок головного і залежного слів: Рясніють квітоньки, жовтогарячі... (М. Вороний); Круг тебе тут, і пишна, і ясна, царювала несподівана весна (Я. Щоголів);

3) наявність інших відокремлених членів речення: А в стерні волошки, сині, синезорі, і такі дрібненькі – слізки росяні (В. Чумак); Учитель, стривожений усім почутим, крім того і стомлений, зайшов до класу.

Відокремлені означення поділяються на узгоджені та неузгоджені

Узгоджені відокремлені означення виражаються постпозитивними повними формами прикметників і дієприкметників. За своїм складом вони поділяються на поширені та непоширені.

Непоширені постпозитивні означення відокремлюються, коли вони:

1) є однорідними: На столі лежали учнівські зошити, зелені і сині;

2) стосуються особового займенника: Я, спокійний і врівноважений, знову пишу тобі (В.Стус);

3) мають особливе смислове навантаження: Я назавжди запам'ятав свій перший день, тривожний, у школі (М.Рильський). Поширені постпозитивні означення, виражені дієприкметниковими зворотами, завжди відокремлюються: А край, осяяний сонцем, знову радісно прокидався до оновленого життя (О.Ольжич).

Неузгоджені постпозитивні означення відокремлюються тільки в тому разі, коли виражена ними ознака з відтінком способу дії стосується не тільки підмета, але й присудка. Позиція таких означень є легко змінюваною: Молодий хлопець, з посмішкою на обличчі, рвав яблука → *Молодий хлопець, з посмішкою на обличчі рвав яблука та ін.

Неузгоджені постпозитивні означення, виражені незмінюваною формою, відокремлюються тоді, коли їм властиве значення додаткового повідомлення про предмет (вживання їх у препозиції залишає статус відокремлення): Сусідня кімната, майже вдвічі більша за мою, називалась вітальнею → Сусідня, майже вдвічі більша за мою, кімната називалась вітальнею.

Відокремлена прикладка – це іменниковий зворот, що виступає в реченні означенням. Поширені прикладки, які знаходяться за означуваним словом, зазвичай, відокремлюються: Мій син, грибок на тоненьких двох ніжках, у перший раз пішов сьогодні в школу... (М. Рильський).

Відокремлені прикладки часто приєднуються до пояснюваних слів за допомогою слів на зразок або, тобто, наприклад, на ім'я, родом, на прізвище,

родом, за походженням, так званий, зокрема та інші, які уточнюють характер відношень між прикладкою та пояснюваним іменником: Гей, був у Січі старий козак, на прізвище Чалий (Народна творчість).

Відокремлені прикладки, які уточнюють основне поняття шляхом перерахування вужчих понять, приєднуються за допомогою слів на кшталт як ось, а саме: Нові фахівці, як наприклад: програмісти, менеджери, готувалися на підприємстві до співбесіди.

Відокремлені прикладки, які узагальнюють значення попередніх однорідних членів, приєднуються за допомогою слів зразка словом, одним словом: За час канікул відремонтували бібліотеку, лабораторію, кабінети – одним словом, усю школу. Одиничні й поширені прикладки завжди відокремлюються, якщо пояснюють особовий займенник: А він, орел, шумить, клекоче, мов людям розказати хоче про поєдинок у яру (Т.Шевченко).

Відокремлені обставини Обставини, виражені одиничним дієприслівником або дієпри слівниковим зворотом, у реченні майже завжди відокремлюються. Виражаючи другорядну дію, вони відносяться до присудка і до підмета. Тому в реченнях з відокремленою обставиною виконавець основної та другорядної дії спільний: Зима, скрадаючись, повіяла крилом і снігом... (Олена Пчілка). З лави, стогнучи, підвівся Бараболя (М.Стельмах).

Відокремлюються дієпри слівники та дієприслівникові звороти в тому разі, коли виступають у функції обставини:

1) **способу дії:** Томилася вільха, безсило опустивши крила (М.Хвильовий). Такі звороти можуть поєднуватися з дієсловом-присудком за допомогою сполучників мов, немов, наче, неначе, ніби, що надають зворотам уявного (ірреального) значення: Спокійно, наче зважуючи ціну кожного слова, господиня розпочала свою розповідь (А.Яна)

Примітка. Якщо дієприслівники та дієприслівникові звороти разом з дієсловом-присудком становлять один ритмомелодійний комплекс, то вони комами на письмі не виділяються: Якби ви знали, паничі, де люди плачуть живучи, то ви б елегій не творили (Т.Шевченко). Годі вже панами сидіти згорнувши руки (І.Нечуй-Левицький). За умови віддалення такого звороту від присудка він набуває статусу напівпредикативного, тобто відокремлюється: Чіпка пішов додому, повісивши голову, про все, що чув, роздумуючи (Панас Мирний);

2) **часу:** Увійшовши в дім Верби, Олена спинилась на порозі кімнати (О.Бойченко);

3) **причини:** Старий, люблячи Варивона, хотів пригасити суперечку (М.Стельмах);

4) **мети:** З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі (Панас Мирний);

5) **умови:** Не піймавши, не кажи, що злодій (Народна творчість);

6) **допусту:** Не хотячи, образив я людину (Леся Українка).

Відокремлюються обставини місця, часу, способу дії, виражені іменниковими відмінковими формами та прислівниками, з уточнювальним значенням: Свирид Якович цілує сина в скроню, якось жалісно, по-жіночому, відходить від нього, щоб не розбудити (М.Стельмах).

Відокремлені додатки

Додатки відокремлюються значно рідше, ніж інші члени речення. Відокремлюватися можуть тільки додатки, виражені поєднанням непрямого відмінка іменника з прийменниками крім, окрім, за винятком, замість: Усі, крім директора, уже прийшли на нараду. Замість відповіді, я почув в'їдливий сміх.

Порівняння в структурі простого речення

Порівняльний зворот – це відокремлений член речення, який вживається в реченні зі спеціальною семантико-синтаксичною функцією. Порівняльний зворот може бути виражений:

1) іменником: а) у наз. в.: Дуб стоїть, як воїн; б) у непрямому відмінку: Треба навчитися шанувати свою Батьківщину, як матір (А. Яна);

2) прикметником: Повітря тут у видолинку особливо прозоре, наче скляне (В. Пономаренко);

3) займенником: Волю першу твою виконаю, як мою;

4) дієприкметником: Микола раптово пішов, а Марія залишилась стояти, як вкопана (В. Підмогильний);

5) дієприслівником: До хати, наче рятуючись, вбіг Миколка (В. Підмогильний);

6) числівником (комплетивним словосполученням): Всі, як один, вони повернулись до рідного села (З газ.);

7) прислівником: Далекий ліс також видавався не сірим, як раніше, а бархатно-чорним (О. Десняк).

Порівняльний зворот може виконувати функції порівняльного/-ої:

1) означення: Наче зачарований, дивився Василько на вогонь, дивився не кліпаючи (В.Підмогильний);

2) обставини:

а) мети: У цей час, наче на сміх, зайшов до передпокою вітчим і щось почав розповідати...(А.Яна);

б) часу: Ганна була такою ж стрункою та привабливою, як колись (О. Донченко);

в) місця: Рівний голос батька лунав з лісу, наче з якогось приймача (Ф. Маківчук); г) способу дії: Ліс тривожився, як велика, стомлена людина (В. Чемерис);

г) причини: Василина повільно, наче побоюючись, повернулася до нього (І.НечуйЛевицький);

3) приклади:

а) до підмета: Справжнє почуття, воно, як наче золотавий промінь, завжди проб'є душу своїм поривом (А.Яна);

б) до присудка: Устина не плакала, але була сумна, наче хвора, й обличчя у неї все потемніло (І.Багряний);

в) до означення: Іван поступово заглиблювався у високий, наче мокрий ще від вранішньої роси, очерет (В.Підмогильний);

г) до додатка: Липами було обсаджено весь майдан, наче суцільним частоколом (Остап Вишня);

г) до обставин: Раптом донісся до неї звідкись, наче здалеку, його такий милий і рідний голос (М.Івченко)

Запитання для самоконтролю:

1. Які речення називають ускладненими? Якими членами речення може бути ускладнене просте речення?

2. Що таке однорідні члени речення? Назвіть сполучники, що служать засобом вираження однорідності. Які семантико-синтаксичні відношення характерні для однорідних членів речення?

3. Схарактеризуйте правила розмежування однорідних і неоднорідних означень.

4. Що називають відокремленням? Назвіть загальні умови відокремлення членів речення.

5. За яких умов відокремлюють узгоджені й неузгоджені означення? Приклади?

6. За яких умов відокремлюють обставини?

7. За яких умов відокремлюють звороти зі значенням включення, виключення, заміщення?

8. Які члени речення можуть бути уточнювальними?
9. Які значення виражають вставні конструкції?
10. Яку функцію виконують вставлені конструкції?
11. Яка роль звертання в реченні?
12. Сформулюйте правила вживання розділових знаків при відокремлених членах речення.

Практичний блок

Вправа 1. Перепишіть, знайдіть однорідні члени речення, визначіть їх синтаксичну функцію, морфологічне вираження та засоби зв'язку.

1. Ніхто і ніде мене не чекає (*М. Хвильовий*). 2. Підстароста був високий, худий, з землистим обличчям, такими ж довгими і сухими руками (*П. Панч*). 3. Почувся знадвору чийсь тихий, проте знайомий голос (*Г. Тютюнник*). 4. Спека і тиша – передвісники бурі (*П. Кочура*). 5. А по дашку прозорої веранди ходили то дощі, то голуби (*Л. Костенко*). 6. ...Я з жахом побачив, що переді мною не бекас, а один із юних моїх співрозмовників (*М. Хвильовий*). 7. Любив Кирило не тільки працю, а й гостину (*Ю. Мушкетик*). 8. Люди стояли мовчки, похилившись, понуро прикипівши поглядами до попелища (*Ю. Смолич*). 9. Краю мій. Люблю я тебе вдень і вночі, вранці і ввечері і не знаю краю своєї любові (*Панас Мирний*). 10. Тече вода в синє море, та не витікає (*Т. Шевченко*). 11. З-під тонких брів дивилися на нього не то перелякано, не то розгублено великі очі (*П. Панч*). 12. Корову в решето подоїв, та ще й на долю звалив (*Народна творчість*). 13. Ледве мріє, мов привид, далекеє соннеє місто, ні вогнів, ані гуків музики до моря не шле (*Леся Українка*). 14. З дитячих років найдужче вона любила весну з її гомоном неспинної води, цвіріньканням перших пташок, жадобою цвіту, росту кожного дерева, кожного кущика, кожної билінки (*О. Іваненко*).

Вправа 2. Перепишіть, знайдіть однорідні й неоднорідні обставини та означення, поясніть розділові знаки при них.

1. Гострим полиском хвилі спалахують після бурі у місячну ніч (*Леся Українка*). 2. Тепла липнева ніч пролітає садками, посадками, скиртами в полях (*О. Гончар*). 3. Голубі, сині, фіолетові, рожеві пасма снували над горами (*І. Цюпа*). 4. Під осінніми високими зорями затихають оселі (*М. Стельмах*). 5. Сірі, ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли (*М. Коцюбинський*). 6. Попід стінами навалено купи видобутого з ями сірого

мулу (*М. Коцюбинський*). 7. Люблю я бистрину життя прозору, проривну, глибоку (*Д. Павличко*). 8. Зі східного обрію виглянув літній задумливий місяць (*М. Хвильовий*). 9. Лаврінове молоде довгасте лице було рум'яне (*І. Нечуй-Левицький*). 10. Я марила весь час про воріття хвилину серед чужого, іншого життя... (*Леся Українка*). 11. З ластівками прокидався яблуневий, у білих крапах сад (*М. Сингаївський*). 12. На дівчині була вишивана сорочка з вирізом на оборочці довкола високої округлої шиї (*П. Панч*).

Вправа 3. Підкресліть узагальнювальні слова при однорідних членах речення, визначіть їх синтаксичну роль та морфологічне вираження. Поясніть розділові знаки.

1. І раптом краплі дощу заскакали скрізь: по людях, по конях, по ріллі... (*Г. Тютюнник*). 2. І синь дощу, і непохитність грому, і сік землі, і досвітків огні, і диво рук – усе зіллється в ньому, маленькому могутньому зерні (*Н. Гнатюк*). 3. Усім: і екскурсантам, і простим людям – рекомендується гав не ловити (*Остан Вишня*). 4. Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок – можна було викосити косою в траві (*О. Довженко*). 5. Чудний наш народ: і сильний, і сумний (*В. Винниченко*). 6. Він був збудований так, як будували в старовину: з ганком, з довгими сіннями через цілий дім, з другими дверима в садок (*І. Нечуй-Левицький*). 7. А стара мати всьому порядок дає: в хаті прибере, й догляне, і вечеряти наварить (*І. Нечуй-Левицький*). 8. Еней до всіх їх доглядався, знайшов з троянців ось кого: Педька, Терешка, Шеліфона, Панька, Охріма і Харка... (*І. Котляревський*).

Вправа 4. У наведених реченнях знайдіть відокремлені узгоджені й неузгоджені означення, з'ясуйте умови їх відокремлення. Поясніть розділові знаки.

1. Рука, засмагла від роботи, нам сіє благодатний мир (*М. Рильський*). 2. Надворі вже стояла ніч, тиха й морозна (*М. Старицький*). 3. З новим роком побажаю я нам долі тихої, погожої та роботящої (*М. Коцюбинський*). 4. Місяць, немов зацікавлений нами, підліз трошки вгору (*В. Винниченко*). 5. Дух пилково-золотий – понад Україною, золотий, аж густий, з молодого піною (*Л. Горлач*). 6. На київських вулицях шумних каштани давно одцвіли (*М. Рильський*). 7. Досвітні огні, переможні, урочі, прорізали темряву ночі (*Леся Українка*). 8. Покинута людьми на довгі дні, дорога помирає в бур'яні (*Д. Павличко*). 9. Омиті росами квітки розтулюють повіки (*В. Сосюра*).

10. Розп'ята тобою і зранена, все винесу, окрім розлуки (*А. Листопад*).
11. Вона, зігнута і бліда, стріла його переляканими і сердитими очима (*М. Коцюбинський*). 12. У сатиновій сорочці, у полотняних штанах, він прийшов сюди першим з дружиною і дітьми (*А. Шиян*). 13. Якесь незвичне, незрозуміле почуття... пройняло Катрю і виповнило серце їй невиразним бажанням – розповісти йому, пожалітися (*А. Головка*). 14. Тільки одна дощана буда, трохи пониже, в невирубаним саду, мала вид живий і принадний (*І. Франко*).

Вправа 5. Перепишіть речення, підкресліть відокремлені прикладки, схарактеризуйте умови їх відокремлення. Поясніть розділові знаки.

1. Вони дзвінкі, мої думки сумні (*Леся Українка*). 2. Переможцем у цій диявольській грі вийшла вона, Катерина (*І. Вільде*). 3. Це пан отаман, Максим Кривоніс, а це Остап – його товариш (*П. Панч*). 4. У кузні Василь Кир, чорний таранкуватий чоловік років сорока, бив молотком розпечену залізяку (*Г. Тютюнник*). 5. Павло Антонович Радюк з своєю молодою жінкою Галею налагодилися їхати до Києва (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Сивочола дитина – жду чудес восени (*П. Перебийніс*). 7. Просто від отари підійшов з гирлигою ще один чабан – Микола Карнаух, високий худий чоловік... (*О. Гончар*). 8. Натура глибоко суцільна, Рустем, хоч молодший, мав вплив на свого товариша (*М. Коцюбинський*). 9. Біля Хоми сидів Андрій Блатулін, по-вуличному Латочка (*Г. Тютюнник*). 10. Верига, як рядовий козак, не був закликаний на козацьку раду (*П. Панч*). 11. Якимось сидимо ми з бабусею вдвох у садку: бабуся як спеціаліст по промисловості пір'я дере (*Остап Вишня*).

Вправа 6. Знайдіть відокремлені обставини, визначіть їх семантичні типи й морфологічне вираження, з'ясуйте умови їх відокремлення. Поясніть розділові знаки.

1. Я заховався сюди вдвох із машинкою – кінчати в затишку роман про щасливе життя та нещасливу любов (*Ю. Смолич*). 2. Цілий день, оминаючи села і плутаючи сліди, Євсей Головань правив тільки лісами (*М. Стельмах*). 3. Веселі, сині, як небо, очі світилися привітно й ласкаво (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Полями, скрадаючись, то там, то тут загойдалися присмерки (*М. Стельмах*). 5. І ми не гаючись взяли до діла (*Ю. Збанацький*). 6. Низько і ясно горіли зорі, ніби заплутавшись у гіллястих буках (*З. Тулуб*). 7. Життєву путь свою нерівно і хитаючись верстав я (*М. Рильський*). 8. Вона не звикла сидіти склавши руки (*М. Рильський*). 9. Полки гетьмана прямували

на Волинь, прагнучи вийти до кордонів раніше коронного війська (*Н. Рибак*). 10. А молодим буди, хто не захоплювався? (*І. Ле*). 11. Незважаючи на таку рань, було зовсім тепло (*О. Гончар*). 12. А Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий (*Панас Мирний*). 13. Штаби й тиллові бази, згідно з польовим статутом, розташовувались на певній відстані від фронту (*О. Гончар*). 14. Вона була для нього наче сонце (*Леся Українка*). 15. Горпина ніби й не чула його слів (*З. Тулуб*).

Вправа 7. Знайдіть відокремлені звороти зі значенням включення, виключення, заміщення, визначіть їх семантичні типи та синтаксичну функцію, назвіть умови їх відокремлення. Поясніть розділові знаки.

1. Вона перестала приймати в себе чужих людей, крім кількох старших жінок (*І. Франко*). 2. На хуторі нікого хлопців його віку не було, за винятком Салійового сина Дмитрика (*М. Трублаїні*). 3. Окрім писаря та Цупенка, ніхто нічого не розуміє (*Б. Грінченко*). 4. Вони всі, в тому числі й Марта, немовби пройшли близько-близько біля смерті (*В. Собко*). 5. На відміну від рослин, тваринам необхідні для живлення складні органічні речовини... (*З підручника*). 6. Соками усної народної творчості живилася писемність. На її основі створювалися історія і література, зокрема староукраїнські літописи (*З підручника*). 7. А тепер, замість крила парусника, Таня й Віталій бачать вдалині темну, непорушну гору якусь (*О. Гончар*). 8. Третю добу замість води ми їли сніг (*О. Гончар*). 9. Ви забуваєте ще другу любов поетів, наприклад любов Данте до Беатріче, а я власне таку мала на думці (*Леся Українка*).

Вправа 8. Перепишіть, підкресліть відокремлені уточнювальні члени речення, визначіть, яким членом речення вони є і який член речення уточнюють, схарактеризуйте умови їх відокремлення. Поясніть розділові знаки.

1. Хотів палати запалити або себе занапастити (*Т. Шевченко*). 2. Вальдшнеп, або лісовий кулик, – благородна птиця, трохи менша за наш голуб (*Остан Вишня*). 3. Давно то було, років, мабуть, зо три (*Панас Мирний*). 4. Одного разу зимою приїхав з базару батько (*Г. Тютюнник*). 5. Другого дня, в неділю, Лаврін не міг діждати вечора (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Я в серці, на самім денці, сховаю печаль свою (*Д. Павличко*). 7. Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч (*М. Коцюбинський*). 8. Ніколи я не знав, що так люблю – до болю, до смертельного жалю – понад Дніпром сріблясті верболози... (*М. Рильський*). 9. Кругом вас тихо, аж глухо-тихо

(Панас Мирний). 10. Під ним росла купа здорових та високих, до самих колін, грибів... (І. Нечуй-Левицький). 11. Кров батьківська, січова, ще змалку обізвалася у жилах малої дитини (Панас Мирний). 12. Сухе, жовте, аж червоне, повітря віддавало горілим (Панас Мирний). 13. Обличчя в неї було дивне, тобто гарне і негарне одночасно (З журналу). 14. Щоб зовсім прогнати сон і підбадьоритися трохи, я почав уявляти собі нових хазяїв, цебто творити, бо я їх ніколи не бачив (М. Коцюбинський).

Вправа 9. Прочитайте, визначіть синтаксичну функцію виділених слів, поясніть, які з них ніколи не бувають вставними, а які в одних випадках є вставними, а в інших – ні.

1. Шкода, він цього не вивчився (Панас Мирний). 2. Мені, правда, шкода стало (З журналу). 3. «Чи ж це правда? Чи ж це може бути?» – запитував він сам себе (І. Франко). 4. Вітер, здавалось, дужчав, принаймні очерет шумів так, що заглушив навіть думки (М. Коцюбинський). 5. Біліло небо, білястим здавалося тонко вібруюче повітря (О. Гончар). 6. Мене хотів спіймати світ, але, на щастя, не спіймав (А. Григору). 7. Відчиняли люди широкі ворота, поливали на щастя дорогу, щоб завжди таким багатим був двір (І. Цюпа). 8. Роби ревно й ходи певно (Народна творчість). 9. Поїдемо, певно, човном (М. Коцюбинський). 10. Звичайно біля шостої пополудні адвокат Білинський робив перерву у своїй канцелярській роботі (І. Вільде). 11. Звичайно, людина може розкритися, може спалахнути, може кинути себе на високу гору (Ю. Мушкетик). 12. Остапові пощастило, однак, зачепитись якось за прибережну вербу (М. Коцюбинський). 13. Однак Соломія не тратила надії і навіть не дуже журилась (М. Коцюбинський).

Вправа 10. Знайдіть у реченнях вставні конструкції, схарактеризуйте їх за семантикою, структурою та морфологічним вираженням. Поясніть розділові знаки.

1. Може, згадуєш, нівроку, через відстані і час? (В. Мордань)
2. На превеликий жаль, у мене немає знайомих в Кишиневі (М. Коцюбинський). 3. Ще, либонь, не перестали боліти стусани в тих, кому вони їх давали... (І. Багряний). 4. Прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, очевидячки бажаючи спинити його (М. Коцюбинський). 5. Танк, видно, було підбито, бо він так і зостався стояти на місці, однак відкривши шалений гарматний вогонь (О. Гончар). 6. І, звісно, змалку боровик скидати капелюх не звик (Д. Павличко). 7. Втім, почувися здаля срібні звуки сурем (Д. Павличко). 8. Ось, наприклад, я люблю дбать про

всяких звірів (*Д. Павличко*). 9. Не жартуй наді мною, будь ласка, і, говорячи, не мовчи (*В. Симоненко*). 10. Сонце, скажу я вам, палило голову немилосердно (*М. Хвильовий*). 11. Він був менший син у батька, і все батьківське добро, по українському звичаю, припадало меншому синові (*І. Нечуй-Левицький*). 12. Довгий коридор був, як і треба було сподіватися, порожній (*І. Багмут*). 13. На устах, відчував він, стриміли уже слова (*Б. Лепкий*). 14. Піду, думаю, нап'юся води холодної... (*Панас Мирний*).

Вправа 11. Прочитайте, знайдіть вставлені конструкції, з'ясуйте їх структурні типи та стилістичну функцію в реченні. Поясніть розділові знаки.

1. Степан Трохимович вийшов на ганок, примружив очі – сонце – й раптом побіг до полустанка (*М. Хвильовий*). 2. В останньому вагоні (у метро) в котрімсь житті я їхала щаслива (*С. Йовенко*). 3. Ти не кажи «пусте» (болюче це людині!), що гине десь поет далеко, на чужині (*М. Тарнавський*). 4. Одна дочка – Катрею звали – вже дівчина доросла (*Марко Вовчок*). 5. Слов'янськ і Слов'яногірськ (давніша назва – Святогірськ) розташовувалися по сусідству (*В. Міщенко*). 6. Тепер, разом із Іваном і з отим Савкою, – який це Савка? – охітніше буде вирушати у нові місця (*М. Коцюбинський*). 7. Лине пісня (чия?..) над горами в блакить (*В. Сосюра*). 8. В щирім серці, в чесних душах – вірю, знаю! – квіти є! (*В. Симоненко*). 9. Коли Сашко думав про матір, а він тепер думав про неї майже постійно, він ніби стояв на гарячому пружному вітрі (*В. Дрозд*).

Вправа 12. Перепишіть, знайдіть у реченнях відокремлені конструкції, з'ясуйте, які з них є вставними, а які – вставленими.

1. А в серці – почував він – прокидалось щось невідоме, чудне (*Панас Мирний*). 2. Ліс, як говориться в народній загадці, повесні веселить, влітку холодить, восени годує, а взимку гріє (*Л. Леонов*). 3. Микола (так звали його) все більше по наймах у містах жив (*Б. Грінченко*). 4. Щастя, кажуть люди, перелітна птаха (*М. Стельмах*). 5. Хутір Вишневий – двадцять п'ять хат – примостився в голому степу... (*Г. Тютюнник*). 6. Як сказано було вже на початку цієї достовірної історії, отець Кирило Іванович, або Кирило Матерборзький, як говорилося у Києві, запросив Грицька Пісченка до себе на неділю у гостину (*М. Грушевський*). 7. Вона те все позбувала – їй допомгла Савчина хазяйка, – та грошей було мало (*М. Коцюбинський*). 8. Чапля – може, то була лелека – потонула у тиші багряній (*М. Йогансен*). 9. Я з батьком – ще малий – у вітряному лісі ішов стежиною (казали ми: взабрід) (*М. Рильський*). 10. Мар'я дивилась на неї і – по очах видно – сумувала (*Панас Мирний*).

Вправа 13. Знайдіть звертання, схарактеризуйте їх за семантикою, морфологічним вираженням, стилістичною функцією. Поясніть розділові знаки.

1. Товаришу молодший лейтенант, ми з вами не земляки? Товаришу майор, ніякого вибуху не було! (*П. Загребельний*). 2. Нерозумна, я зав'язала собі голівоньку тим шлюбом (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Галю, серце, рибко моя, що мені казати, хотів би я тебе одну цілий вік кохати (*Народна творчість*). 6. Яке чудове твоє вологе повітря, березнева ніч! (*М. Стельмах*). 7. Донеччино моя, твоїх вітрів дихання я відчуваю знов, як в ті далекі дні... (*В. Сосюра*). 8. Маріє Іванівно! Марусю! Зоре моя! Не катуйте мене своїм холодом! (*М. Старицький*). 9. Там навіть дна немає, міс Грін! (*П. Загребельний*). 10. А я говорю тобі, треба! Чуєш, ти?! (*В. Винниченко*). 11. Гей, воли мої, гей, воли мої, гей! (*Народна творчість*). 12. О Музо, не згадуй ту люту годину (*Леся Українка*). 13. Ой, вийди, вийди, серце-дівчино, та промов до мене слово (*Народна творчість*). 14. О лицемірні і лихі, не гніть благочестиво спину: тут не спокутують гріхи і не прощаються провини (*Р. Третяков*).

Вправа 14. Перепишіть, зробіть синтаксичний аналіз простих речень.

1. Я звертаюсь до вас, дорогі земляки-побратими, крізь пожарів злий гук, крізь удари невпинних гармат... (*В. Сосюра*). 2. «Колись» – це тихий одноманітний плин (якщо можна назвати плином життя двадцятирічного хлопця), «тепер» – бурхливий лет поміж круч і водоріїв у мороці й повній невідомості (*Ю. Мушкетик*). 3. Ой, піду я, боса, полем, пошукаю свою долю, доленько моя! (*Т. Шевченко*). 4. І син, його кривна дитина, цурався батьківського духу! (*Панас Мирний*). 5. Він ішов, немов нічого не бачачи і ні про що не дбаючи (*І. Франко*). 6. На світі все знайдеш, окрім рідної матері (*Народна творчість*). 7. Колись отак, розказує легенда, хустиною святая Вероніка зібрать хотіла сльози й піт Христа... (*Леся Українка*). 8. Насадити садків, здебільшого вишневих, розвели худобу, птицю, одним словом, жили багато (*Г. Тютюнник*). 9. О матері, в своїх дітей вдихніть безцінний скарб – любов до Батьківщини (*Л. Скірта*). 10. Ще будем жити ми – і я і ти! (*П. Тичина*). 11. Маріанна була дуже гарна: граційна, тоненька, із чистим ніжним личком, із розкішним золотим волоссям, що ніколи не заплеталося (*М. Коцюбинський*). 12. Земля мені щедро пахне і луками, і садами, снагою джерел прозорих, вітрами в негоди час (*В. Колодій*). 13. Чи дружина вірна, чи скорботна мати, чи сестра твоя шлють ті листи (*О. Гончар*). 14. Одплачу, одболію, одлюблю, зроблюся мудра і розважна вельми (*Т. Коломієць*).

ДОДАТКИ

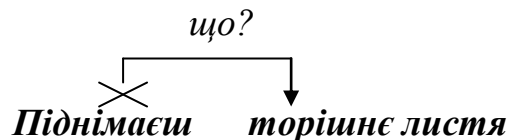
Додаток А

Послідовність синтаксичного розбору словосполучення

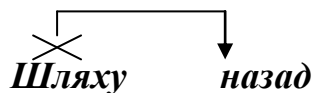
1. Будова словосполучення. Головне і залежне слово.
2. Тип словосполучення за структурою: *просте, складне*.
3. Тип словосполучення за морфологічним вираженням головного слова: *іменне* – *субстантивне, ад'єктивне, нумеральне, прономінальне; дієслівне* (вербальне); *прислівникове* (адвербіальне).
4. Сміслові відношення між головним і залежним словом: *атрибутивні, об'єктні, обставинні*.
5. Тип граматичного зв'язку у словосполученні: *узгодження* – *повне/часткове; керування* – *опосередковане/безпосереднє, сильне/слабке; прилягання*.

Зразок синтаксичного розбору словосполучення

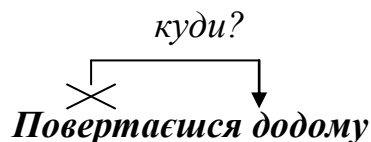
Піднімаєш торішнє висухла листя, і цей світ видається ще більшою недоречністю. Шляху назад немає. Повертаєшся додому і посміхаєшся...
(І.Ципердюк)

Словосполучення складне, вербальне, сміслові відношення між головним і залежним словом – об'єктні, тип граматичного зв'язку – керування сильне, безпосереднє. якого?

Словосполучення просте, субстантивне, сміслові відношення – означальні, тип граматичного зв'язку – прилягання.

Словосполучення просте, вербальне, сміслові відношення – обставинні, тип граматичного зв'язку – прилягання.

**Послідовність синтаксичного розбору
простого речення**

1. Вид речення за метою висловлювання: **розповідне, питальне** (власне питальне, питально-риторичне, питально-спонукальне), **спонукальне**.

2. Вид речення за комунікативним призначенням: **стверджувальне, заперечне** (загальнозаперечне, частковозаперечне).

3. Вид речення за емоційним забарвленням: **окличне, неокличне**.

4. Структурні особливості простого речення:

а) за складом граматичної основи: **двоскладне** чи **односкладне** (**дієслівне**: особове – *означено-особове, узагальнено-особове, неозначено-особове*, безособове, інфінітивне; **номінативне** (називне));

б) за наявністю/відсутністю другорядних членів речення: **поширене, непоширене**;

в) за наявністю структурно необхідних членів речення: **повне, неповне** – контекстуальне, ситуативне, еліптичне;

г) за наявністю чи відсутністю ускладнювальних засобів (однорідних членів речення, відокремлених членів речення, звертання, вставних і вставлених конструкцій): **неускладнене, ускладнене** (визначити, чим саме ускладнене).

5. Характеристика членів речення:

а) характеристика предикативного центру:

– **підмет** (на яке питання відповідає, простий, складений, морфологічний спосіб вираження);

– **присудок** (на яке питання відповідає, простий дієслівний, складений іменний/дієслівний, складний, морфологічний спосіб вираження);

– **характер синтаксичного зв'язку** між підметом і присудком: **координація**.

б) характеристика другорядних членів речення (спочатку групи підмета, потім групи присудка):

– **означення** (на яке питання відповідає, узгоджене, неузгоджене, прикладка, морфологічний спосіб вираження);

– **додаток** (на яке питання відповідає, прямий, непрямий, морфологічний спосіб вираження);

– **обставина** (на яке питання відповідає, вид обставини, морфологічний спосіб вираження);

Зверніть увагу!

Характеризуючи другорядний член речення, необхідно з'ясувати, від якого слова цей член речення залежить, і визначити тип підрядного зв'язку.

Зразок синтаксичного розбору простого речення

***О* земле втрачена, явися бодай у зболеному сні і лазурово
~~~~~  
простелися, пролийся мертвому мені! (В.Стус)  
~~~~~**

Речення спонукальне, окличне, просте, односкладне, дієслівне, особове, означено-особове, поширене, повне, ускладнене поширеним звертанням та однорідними присудками.

Предикативний центр:

Присудки: **явися, простелися, пролийся** – однорідні, прості дієслівні, виражені дієслівними формами наказового способу II особи однини.

Група присудка:

Явися (коли?) **у сні** – обставина часу, виражена іменником чоловічого роду однини II відміни у місцевому відмінку з прийменником, зв'язок – керування слабке, опосередковане.

Простелися (як?) **лазурово** – обставина способу дії, виражена якісно-означальним прислівником, зв'язок – прилягання.

Пролийся (кому?) **мені** – додаток непрямий, виражений особовим займенником (I особа однини) у давальному відмінку, зв'язок – керування слабке безпосереднє.

Мені (якому?) **мертвому** – означення узгоджене, виражене якісним прикметником чоловічого роду однини у давальному відмінку, зв'язок – узгодження повне.

У сні (якому?) **зболеному** – означення узгоджене, виражене якісним прикметником чоловічого роду однини у місцевому відмінку, зв'язок – узгодження повне.

Розділові знаки. Відділяється комою поширене звертання, яке стоїть на початку речення, вигук **О** перед звертанням комою не відділяється. Між однорідними обставинами, з'єднаними одиничним сполучником **і**, кома не ставиться. Між однорідними присудками, не з'єднаними сполучниками, ставиться кома.

**Легкий, святковий, випадковий, він падав, йшов, переливався, і
~~~~~  
відбирав думки і мову, прозорячи біжучий час (П.Мовчан).**
~~~~~

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене відокремленими однорідними означеннями, однорідними присудками, однорідними додатками, відокремленою обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом.

Предикативний центр:

Підмет: *він* – простий, виражений особовим займенником III особи однини чоловічого роду.

Присудки: *надав, йшов, переливався, відбирав* – однорідні, прості дієслівні, виражені родовими дієслівними формами дійсного способу минулого часу.

Зв'язок між підметом і присудком – *координація*.

Група підмета:

Він (який?) легкий, святковий, випадковий – однорідні означення, узгоджені, виражені якісним (легкий) й відносними прикметниками чоловічого роду однини, зв'язок – повне узгодження.

Група присудка:

Відбирав (що?) думки і мову – однорідні додатки, прямі, виражені іменниками жіночого роду (у формі множини) I відміни у знахідному відмінку без прийменника, зв'язок – керування – сильне, безпосереднє.

Відбирав (як?) прозорячи біжучий час – обставина способу дії, виражена дієприслівниковим зворотом, зв'язок – прилягання.

Розділові знаки. Між однорідними означеннями, не з'єднаними сполучниками, ставляться коми. Однорідні означення стосуються особового займенника, тому вони відокремлюються – після них ставиться кома. Однорідні присудки з'єднані інтонацією і сполучниками – кома ставиться між усіма однорідними членами. Кома ставиться перед відокремленою обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом, яка стоїть у кінці речення.

ПІСЛЯМОВА

Досконале володіння українською мовою є необхідною умовою конкурентоспроможності сучасного фахівця.

Не можна надалі миритися з тим, що фахівці з вищою освітою нерідко послуговуються суржиком (не тільки в побутовій, але й у науковій, навчальній, професійній та інших сферах), який прикро вражає і є наочним свідченням низької культури їх мови, незнання української літературної мови, її норм, невміння вільно користуватися нею залежно від сфери й ситуації спілкування.

Отже, саме життя ставить перед вищою школою завдання – давати вітчизняній науці й виробництву фахівців нової генерації: кваліфікованих, грамотних, мовно компетентних, високоінтелектуальних, духовно багатих, з належним рівнем мовної культури. Завдання, які без глибокого знання державної мови не можуть бути вирішені.

Опрацювання запропонованих теоретичних відомостей, опорних таблиць у вигляді QR-кодів, запитань для самоперевірки і вправ практикуму дало змогу сформуванню у здобувачів вищої освіти першого бакалаврського рівня спеціальності 035 Філологія цілісне уявлення про синтаксис української мови, зокрема простого речення, закріпити навички лінгвістичного аналізу мовних одиниць різних рівнів, сприяти розвитку логічного мислення, активізувати творчий потенціал. Ураховуючи, що частина вправ потребує роботи зі словниками, довідниками, додатковою літературою, то здобувачів вищої освіти навчилися науковому пошуку й використанню інформаційних й комунікаційних технологій.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. Київ, Либідь, 1993.
2. *Демешко І. М.* Сучасна українська літературна мова : Синтаксис. Словосполучення. Просте неускладнене речення : навч. посіб. – [2-е вид., випр. і доп.]. Кропивницький : ПП «Центр оперативної поліграфії „Авангард”», 2017. 244 с.
3. *Демченко Н.Д., Чала А.Г.* Сучасна українська мова : практикум. Харків : ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2018. 100 с.
4. *Дудик П. С., Прокончук Л. В.* Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2010. 380 с.
5. *Караман С. О.* Сучасна українська літературна мова : навч. пос. для студ. ВНЗ . Київ : Літера ЛТД, 2011. 560с.
6. Сучасна українська мова : Морфологія. [Текст] : підручник / за ред. А. К. Мойсієнко. Київ : Знання, 2013. 524 с.
7. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 516 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інтернет-ресурси 1. Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>
2. Словники України on-line від Українського лінгвістичного порталу. – Режим доступу: http://ulif.org.ua/ulp/dict_all/index.php Cite This for Me. – Назва з екрану. – Режим доступу: <https://www.citethisforme.com/>.
3. Сучасна українська мова: електронний підручник. Режим доступу: <http://www.mova.info/Pidruchn.aspx>

Словники

1. *Калашник В С.* Українсько-російські синтаксичні паралелі: Труднощі перекладу / В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. – Харків : Прапор, 2003. – 112 с.
2. *Коломієць М. П.* Словник фразеологічних синонімів / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський / за ред. В. О. Винника. – Київ : Рад. шк., 1988. – 200 с.
3. *Новий* тлумачний словник української мови / уклад.: В. Яременко, О. Сліпущко. – 2-ге вид., випр. – Київ : Аконіт, 2006. – Т. 1 – 3.
4. *Олійник І. С.* Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – Харків : Прапор, 1997. – 462 с.

5. *Полюга Л. М.* Морфемний словник / *Л. М. Полюга* . – Київ : Рад. шк., 1983. – 464 с.

6. *Полюга Л. М.* Словник синонімів української мови / *Л. М. Полюга*. – Київ : Довіра, 2001. – 477 с.

7. *Словник іншомовних слів* / уклад.: *С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута*. – Київ : Наук. думка, 2000. – 680 с.

8. *Словник труднощів української мови* / *Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшний, О. М. Пазяк та ін.*; за ред. *С. Я. Єрмоленко*. – Київ : Рад. шк., 1989. – 336 с.

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

**СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.
ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ**

**Практикум
для здобувачів вищої освіти першого бакалаврського рівня**

*Наталя Демченко
Ірина Волкова
Анна Чала*

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times ET. Умов.
друк. арк. 5,35. Наклад 100 прим. Замов. № 1124/5-20.

Надруковано з готових оригінал-макетів у друкарні ФОП Петров В. В.
Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.
Запис № 2400000000106167 від 08.01.2009 р.
61144, м. Харків, вул. Гв. Широнінців, 79в, к. 137,
тел. (057) 778-60-34, e-mail:bookfabrik@mail.ua